

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 25, Sayı: 43, Ocak-Haziran 2020

MU'TEZİLE'DE ÇOCUKLARIN DİNÎ KONUMU

RELIGIOUS POSITION OF CHILDREN IN MU'TAZILAH

Doç. Dr. İbrahim BAYRAM

ibrahim.bayram@gop.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4752-0447

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri, Kelam Ana Bilim Dalı

Tokat/Türkiye

Atıf@ Bayram, İbrahim. "Mu'tezile'de Çocukların Dinî Konumu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Haziran 2020): 209-250

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 19 Ekim 2019 / 19 October 2019

Kabul Tarihi / Accepted : 14 Haziran 2020 / 14 June 2020

Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran 2020 / 15 June 2020

Sayı – Issue : 43

Sayfa / Pages : 209-250

DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.634863

Öz

Temel İslam bilimlerinde farklı boyutlarıyla ele alınan çocuk konusu, kelâm alanında da inceleme konusu edilmiş, bu hususta onların teklife muhatap oldukları zaman dilimi, dünyada karşılaştıkları sıkıntıların durumu ve ahiretteki konumları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu mesele etrafında adalet ilkesine bağlı olarak görüş bildiren Mu'tezile, buluş şartı aramadan onların akıllarının kemale ermesini teklif için yeterli görmüş, masumiyetlerine karşı dünyada çektikleri acıları ise ahirette alacakları bedel ve/veya diğer insanlara ibret aracı olmaları üzerinden izah etmiştir. Sorumluluk çağına gelmemiş ferdin azaba uğratılmasının zulüm olacağını düşünen fırka, bu bağlamda çocukların ahirette cehenneme gitmeyeceklerini savunmuş, bu konuda mümin yahut müşrik çocuğu ayrımı yapmamıştır. Ancak sorumluluk çağının buluşdan önceki temyiz dönemiyle başlayabileceği görüşünü savunmaları Mu'tezilî alimleri çocukların azaba uğratılmayacağı şeklindeki düşüncelerinin bir yönüyle daha katı bir hale bürünmesine/dönüşmesine neden olmuştur. Kimi Mu'tezile kelamcılarının farklı yaklaşımlar da sergiledikleri bu konuda ortaya atılan hiçbir görüş eleştiriden kurtulamamış, bu manada onların başka mezheplerin görüşlerine yaptıkları tenkitlerin bir benzeri kendi fikirlerine karşı da yöneltmiştir.

Anahtar kelimeler: Mu'tezile, Çocuk, Teklif, Elem, İvaz, İbret.

Abstract

The subject of child, which is studied through different dimensions in Basic Islamic Sciences, has also been examined in the field of Kalam. In these studies, the time period in which they are being held responsible for their deeds, the situation of the troubles they face in the world, and their position in the hereafter have been examined. Expressing an opinion on this subject under the principle of Justice, Mu'tazila argue that, regardless of puberty, maturity of mind is enough to hold children responsible. They also suggest that the suffering they have in the world despite their innocence accounts for the award they will receive in the hereafter or is regarded as a means of admonition to other people. Thinking that punishing an individual who has not reached the age of accountability will be cruelty, the sect argue that all children do not go to Hell in the hereafter, without differentiating between the child of the believer or the polytheist. However, the belief that the age of responsibility may begin with the period of pre-puberty causes the Mu'tazilah scholars to become more rigid in their thinking that children are not punished. All of the opinions that many Mu'tazila theologians express on the issue via different approaches receive criticism. In this sense, they get the same criticism as they direct against the views of some other sects.

Keywords: Mu'tazilah, Child, Responsibility, Suffering, Award, Admonition.

Giriş

İnsanoğlunun geleceğini şekillendirmede çok önemli bir işleve sahip olan çocuklar hakkında dinî ve beşerî sistemler insanî, ahlakî ve hukukî birçok ilke ve hükümler ortaya koymuştur. İslam dini de onların hukukunu koruyarak, masumiyetlerini ortadan kaldıracak her türlü tutum ve anlayışa engel oluşturacak bir tavır sergilemiştir. Bu ilahî dinin müntesipleri olarak söz konusu yaklaşımı teyit etmeye çalışan fukaha da aynı zaviyeden çocukların konumunu tayin etmiş ve ilgili ahkâmı dile getirmişlerdir. Bu minvalde daha çok kelâm, usûl-i fıkıh, tefsir, hadis ve furû-i fıkıh gibi temel İslâm bilimlerinin konuları arasında kendisine yer bulan çocuk,¹ kimi zaman da İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (öl. 751/1350) *Tuhfetü'l-mevdûd bi-ahkâmî'l-mevlûd*² ve Birgivî'nin (ö. 981/1573) *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn* adlı çalışmalarında örneği görüldüğü üzere müstakil bir eser altında inceleme konusu edinilmiştir.³

Çocuklarla ilgili ahkâmın ele alındığı eserlerde konuyla ilgili “sabî, sagîr, tıfl, veled, zürriyet, akıl-âkil ve buluğ” gibi kavramlar kullanılmıştır.⁴ Kur’ân’da da, diğer anlamlarının yanında “tıfl” (el-Hacc 22/5; en-Nûr 24/31, 59; el-Mü’min 40/67) ve “sabî” (Meryem 19/12, 29) kelimeleri çocuk manasını karşılamak üzere kullanılarak⁵ kendisiyle ergenlik çağına ulaşmamış birey kastedilmiştir.⁶ Bu ilahî kitapta ayrıca muhtelif meseleler etrafında “ibn, veled, gulâm, sagîr, zürriyet, hafede, ehl, âl ve yetîm” gibi kavramlar çocukları ifade etmek için kullanılmıştır.⁷

Temel olarak dört evre üzerinden ele alınan insan hayatı cenin dönemi bir tarafa bırakılacak olursa, ikinci ve üçüncü aşamaya tekabül eden çocukluk devresinin ilki, doğumdan temyiz çağına kadar sürmekte, ikincisi ise temyiz döneminden buluğ vaktine kadar uzanan bir zamanı

¹ Mustafa Akçay, *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu* (İstanbul: Işık Yayınları, 2014), 9.

² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tuhfetü'l-mevdûd bi-ahkâmî'l-mevlûd*, thk. Osman b. Cum'a Dumayriyye (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1431).

³ Muhammed b. Pir Ali el-Birgivî, “Ahvâlü etfâli'l-müslimîn”, *Resâilü'l-Birgivî*, thk. Ahmed Hadi el-Kassar (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011).

⁴ Akçay, *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu*, 14-21.

⁵ Hayati Hökelekli, “Çocuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/355.

⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgib İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1430/2009), 475, 521.

⁷ Hökelekli, “Çocuk”, 8/355.

kapsamaktadır.⁸ Usulcülerin buluş çağından sonraki dönemi de kuşatır şekilde dört aşama üzerinden bireylerin vücûb ve eda ehliyetine dair konumlarını ortaya koyarken ele aldıkları çocuk meselesini, kelimciler iman ile mükellef olma zamanları bakımından incelemişlerdir. Bu bağlamda çocukların imanla mükellef olup olmadıkları hususunun dışında onların masumiyetlerine rağmen dünyada çeşitli acılara maruz kalmalarının anlamı ve ahirette karşılaşacakları muamele gibi meseleleri tetkik etmişlerdir. Bu noktada kimi zaman ortak bir çizgide buluşan kelimciler, kimi zaman ise farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Çocuk meselesinin itikâdî boyutunu ilgilendiren konular hakkında fikir beyan eden ekollerden biri de Mu'tezile mezhebi olmuştur. Belirlemiş oldukları beş temel ilke üzerinden kelâmî meselelere yaklaşan bu akılcı fırka, konuyu adalet ilkesi çizgisinde ele almış, diğer mezheplerde olduğu gibi bu hususta kimi zaman aynı görüşleri paylaşıırken, bazı konularda da farklı görüşleri benimsemişlerdir. Günümüzde Mu'tezile'nin görüşlerini daha çok Kadı Abdülcebbâr'ın (öl. 415/1025) eserlerinden hareketle tespit etmek mümkündür. Kadı Abdülcebbâr, bazen çocuklarla ilgili müstakil bir başlık açarken kimi zaman da diğer ana mevzular etrafında meseleye dair görüş bildirmiştir. Bu manada ilkine örnek olarak, *el-Muhtasar fî-usûli'd-dîn* isimli eserinde "Ta'zîbü'l-etfâl" başlığını kullanırken,⁹ *Şerhu'l-usûli'l-hamse* adlı çalışmasında ise "etfâlu'l-müşrikîne lâ yuazzebûne bi zünûbi âbâihim" şeklinde bir başlık tercih etmiştir.¹⁰ Böyle özel bir başlık halinde incelenmeyen çocuklarla ilgili diğer itikâdî ahkâm ise "elemler", "hüsün-kubuh", "salah-aslah" ve "lütuf" gibi konuların içerisinde ele alınmıştır. Sonuç itibarıyla hangi şekilde incelenirse incelensin temelde çocuklarla ilgili itikâdî konular adalet ilkesi üzerinden değerlendirilmiştir. Nitekim Kadı Abdülcebbâr'ın bu ilkenin anlaşılması için bilinmesi gereken öncülleri sayarken bu öncüllerin içerisinde Allah'ın günahı olmayan kişiye veya başkasının günahı nedeniyle bir ferde ebeveyni kâfir olan bir çocuğa azap etmemesi maddesini zikretmesi bu hususu teyit etmektedir.¹¹

⁸ Zekiyyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrâhim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 298-300.

⁹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr, "el-Muhtasar fî usûli'd-dîn", *Resâilü'l-adl ve't-tevhîd*, thk. Muhammed 'îmâra (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2. Basım, 1408/1998), 1/251.

¹⁰ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996), 477.

¹¹ Kadı Abdülcebbâr, "el-Muhtasar fî usûli'd-dîn", 232.

Aslında günümüzde içinde Mu'tezile'nin çocuklarla ilgili konulara bakışının da yer aldığı birtakım çalışmalar kaleme alınmıştır.¹² Ancak bu çalışmalarda, diğer itikâdî mezheplerin yaklaşımlarına da yer verilmesi itibariyle Mu'tezile'nin görüşleri derinliğine incelenememiş, konunun akışı itibariyle bu akılcı fırkanın düşüncesine yönelik tepkilere de çok fazla temas edilememiştir. Bu makalede ise Mu'tezile mezhebinin hem konuyla ilgili düşünceleri imkân ölçüsünde daha derin bir şekilde ele alınmış, hem de bu anlayışa yönelik eleştiri ve cevaplar tetkik edilmiştir. Bu bağlamda çocukların imanla mükellef olma zamanları, dünyada musibetlere uğramalarının hükmü, ahiretteki konumları ve Allah'ın zulme kudreti olup olmaması üzerinden onların haksızlığa uğrama durumları Mu'tezilî fikirler ekseninde incelenmiştir. Burada Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerine geçmeden önce onların konumunu tespit etmek ve durdukları yeri belirlemek açısından diğer mezheplerin yaklaşımlarını da ortaya koymak meseleyi anlamak açısından faydalı olacaktır.

1. Çocuklar Hakkında İtikâdî Fırkaların Temel Görüşleri

Akletme yetisine sahip olmayan çocuğun hiçbir şekilde iman ve ibadet gibi emirlerle sorumlu olmadığı hususunda genel bir ittifak olmakla birlikte akletme yetisine sahip çocuğun iman ile mükellef olması hususunda ihtilaflar vardır. Bu noktada kaynaklarda âkil olan çocuğun imanla sorumlu olduğunu savunan Mu'tezile'ye karşı, Eş'arîler'in sorumluluk bir tarafa onun imanını bile geçerli kabul etmedikleri, Mâtürîdîler'in ise bu imanı sahih gördükleri belirtilir.¹³ Eş'arîler, imanın sahih olacağı zaman dilimi olarak aklın kemale erme (aklî olgunluk) vaktini gösterirken, onun vacip olacağı ânu ise akıl ve buluğun birleşmesi şeklinde tayin ederler.¹⁴ Bu konuda aksi düşüncede olan Mâtürîdîler, Hz. Ali'nin çocuk yaşta gerçekleştirdiği imanın sıhhatinden istidlalde bulunurlar. Öte yandan İmâm Mâtürîdî (öl. 333/944)¹⁵

¹² Mustafa Akçay, *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu* (İstanbul: Işık Yayınları, 2014); Harun Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu = Responsibility of Children in the World and the Hereafter", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014), 37-60.

¹³ Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî, *Nühbetü'l-leâli li-şerhi bed'i'l-emâli* (İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 1412/1991), 92.

¹⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 256.

¹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sâdir; İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1422/2001), 205; Ebû Muhammed Nûreddin es-Sâbûnî, *Kitâbü'l-bidâye mine'l-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969), 150; Muhibbullâh b. Abdişşekûr el-Bihârî, *Müsellemlü's-sübût* (Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Misriyye, 1326), 1/107.

ve Hanefîler'in Irak kanadını temsil eden ulemanın büyük çoğunluğu, Allah'ı bilmesine imkân sağlayacak şekilde istidlal yapan çocuğa imanı vacip görürler. Ancak onların içerisinde buluğdan önce çocuğa hiçbir şeyin zorunlu olmadığı fikrini savununlar da vardır.¹⁶ İbn Teymiyye de (öl. 728/1328), Hanefîler'in temyiz çağındaki çocuğu iman ile yükümlü tuttukları ifadesiyle ilgili bilgiyi teyit eder.¹⁷ Kerrâmiyye mezhebi ise "elest bezmi"ne atıfla mümin yahut kâfir çocuğunun mutlak şekilde iman üzere olduğunu savunurlar.¹⁸ Şia ise, Allah'ı ve bilinmesi gereken ana düsturları itiraf eden çocuğu mümin görürken, bu itiraf öncesi ölen çocuğun mümin ve kâfir olmadığı gibi azaba da müstahak bulunmadığını ifade eder.¹⁹ Bu noktada Şia'nın önemli âlimlerinden Şeyh Müfîd (öl. 413/1022), çocukların ahirette cennet ehlinin hizmetkârı olacaklarını, ancak tabiatlarına yerleştirilen özellikten ötürü bundan hiçbir meşakkat duymayacaklarını söyler.²⁰

Mu'tezile'nin uzun uzadıya görüş beyan ettiği çocuğun dünyevî eleme maruz kalması konusu diğer itikâdî fırkalar tarafından da ele alınır. İmâm Eş'arî (öl. 324/935-36), çocukların yaşadığı dünyevî sıkıntıları, ilahî kudret açısından değerlendirip caiz görürken, acıların karşılığında uhrevî ivazı/bedeli şart koşan Mu'tezile'ye tepki gösterir.²¹ Bu doğrultuda ilahî fiilleri, aklen tespit ettikleri hüsün-kubuh çerçevesinde ele alan Mu'tezile mezhebinin görüşünü reddeder. Çocuğa yönelik elemi ivaz şartı ile kabul eden Mu'tezilî anlayışa karşı çıkan Mâtürîdî kelamcı Ebû'l-Muîn en-Nesefî de (öl. 508/1115), bu fikrin eleştirisini yapar ve onun açmazlarına işaret eder. Onların bu meseleyi temellendirmeye çalıştıkları salah-aslah anlayışı ile Allah'ı, fiilinde ihtiyarı olmayan, zorunlu bir varlık konumuna getirdiklerini kaydeder.²²

Mümin çocuklarının uhrevî akıbeti hakkında da çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunların bir kısmı sadece imkân açısından aktarılır. Örneğin İmâm

¹⁶ Sâbûnî, *Kitâbü'l-bidâye*, 150; Reyhâvî, *Nühbetü'l-leâli*, 92.

¹⁷ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 8/427.

¹⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 257.

¹⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 260.

²⁰ Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed Müfîd, *Tashîhu itikâdâtü'l-İmâmiyye*, thk. Hüseyin Dergahî (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1413), 117.

²¹ Ebu'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk.

Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977), 193-195.

²² Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs; el-Cezîre li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1432/2011), 2/1018-1026.

Eş'arî, Allah'ın ahirette çocuklara acı yaşatmasının imkân dâhilinde bulunduğunu, böyle bir iş yaptığında, O'nun adaletine hâlel gelmeyeceğini belirtir. Cenâb-ı Hakk'ın yapacağı herhangi bir işi gerçekleştirmesinin kötülük oluşturmayacağını ise O'nun her şeye malik olup üzerinde bir güç bulunmaması ile açıklar.²³ Öte yandan genel anlamda onların cennete gideceği hususunda Ehl-i sünnetin icmai²⁴ yahut bu düşüncenin onların çoğunluğunun ortak görüşü olduğu²⁵ yönünde ifadeler kullanıldığı gibi, bu konuda baliğ müminler gibi kesin bir hüküm verilemeyeceği şeklinde görüşler de ileri sürülür. Onların cennetlik olduğunu kabul edenler, “*İman edip zürriyetleri de iman ile kendilerine tâbi olanlar (yok mu?); işte biz, onların nesillerini de kendilerine kattık*”²⁶ ayetini delil olarak kullanırlar. Bu konuda kesin bir hüküm verilmemesi (tevakkuf) gerektiğini söyleyen kesim ise, Hz. Âişe'nin Ensar'dan bir Müslümanın ölen çocuğu için “cennet serçelerinden bir serçe” şeklinde yaptığı nitelemeye Hz. Peygamber'in belki de öyle olmayabileceği suretinde verdiği cevaptan²⁷ istidlalde bulunurlar. Ancak bu son görüş çok da rağbet görmemiştir.²⁸

Müşrik çocuklarının ahiretteki durumuna dair ise birbiriyle taban tabana zıt birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Bu konuda Hâriciyye'nin sert tabiatları ve katı dindarlıklarıyla temayüz eden Ezârika kolu, onların müşrik olup, babalarıyla ebedi azaba uğrayacaklarını savunurlar. Kendilerine muhalif olan Müslümanların çocuklarını da aynı kefeye koyan fırka, sadece kendi fikirlerini paylaşan babanın çocuğunu cennetlik görürler.²⁹ Buna karşılık Hâricîlerin Meymûniyye ve Necedât fırkası ile³⁰ Kerrâmiyye mezhebi ise çocukların cennetlik olduğunu söylerler.³¹ Çoğunluğun görüşünün bu

²³ Ebû'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*, tdk. Hammûde Gurâbe (Kahire: Matbaatü Mısır, 1955), 116-117.

²⁴ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 261; Muhammed b. Pir Ali el-Birgîvî, “Ahvâlü etfâli'l-müslimîn”, *Resâilü'l-Birgîvî*, thk. Ahmed Hâdî el-Kassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 105.

²⁵ Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1424/2003), 239.

²⁶ et-Tûr 52/21.

²⁷ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Kader”, 31; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Sünnet”, 17.

²⁸ Birgîvî, “Ahvâlü etfâli'l-müslimîn”, 105-106.

²⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 259.

³⁰ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *el-Hûru'l-în*, thk. Kemal Mustafa (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1948) 256.

³¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 259.

yönde temerküz ettiğini belirten İbn Hazm da (öl. 456/1064) bu fikri benimsediğini kaydeder.³²

Müşrik çocuklarının akıbetlerine dair hadislerdeki bilgi farklılığından ötürü Ehl-i sünnet uleması arasında ihtilaflar dikkat çeker. Bu manada onların cehennemdeki çılgınlıklarından bahseden rivayet olduğu gibi, cennet ehline hizmet edecekleri ve nihayet ateşe girme emrine muhalefet edenlerinin cehenneme, uyanlarınsa cennete konulacağı yönünde rivayetler de vardır.³³ Bu meseleyle ilgili olarak Selefiyye ulemasının kendi içerisinde farklı görüşlere meylettikleri görülür. Örneğin İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) onların cennete, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066) ise cehenneme gideceğini savunur. İbn Teymiyye ise, Ahmed b. Hanbel'in de (öl. 241/855) aynı fikri paylaştığı iddiasıyla onlar hakkında hüküm vermemenin en doğru yol olduğunu söyler.³⁴ İbnü'l-Vezîr, (öl. 840/1436) Allah'ın o çocukların akıllarını kemale erdirip arasatta (kıyamet günü insanların sorgu için toplanacağı yerin adı) onları imtihana tabi tutacağı, buna göre ilahî ilimde saîd (Allah katında makbul olan) olanların kendilerine yönelik ateşe girme emrine itaat ile cennete gidecekleri, O'nun ilminde şaki (günahkâr, bedbaht) olanların ise ilgili emre karşı gelerek cehenneme atılacakları şeklinde de bir görüşün bulunduğunu kaydeder.³⁵ İbnü'l-Vezîr'in isim zikretmeden aktardığı bu görüşün bir benzeri İbn Kayyim el-Cevziyye tarafından da dile getirilir.³⁶

Bu konuda Eş'arî ve Hanefî-Mâtürîdî anlayışın temsilcileri tarafından da fikirler ortaya konulmuştur. Bu manada Eş'ariyye mezhebinin kurucusu İmam Eş'arî, müşrik çocuğunun akıbeti hakkında tıpkı fasık müminin durumunda olduğu üzere tevakkuf edilmesi görüşünü savunur.³⁷ Bu konuda İbn Âbidîn'in (öl. 1252/1836) dediğine bakılacak olursa Ebû Hanife de (öl.

³² Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü's-Selâmi'l-Âlemiyye, ts.), 4/60.

³³ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 261. İlgili rivayetlerin kaynakları yeri geldikçe metin içinde aktarılacaktır.

³⁴ İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzi'l-'akl ve'n-nakl*, 8/435.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtaza el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *Îsârü'l-hak 'ale'l-halk fi reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407), 340.

³⁶ Yûsuf Şevki Yavuz, "Çocuk (Kelam)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/360.

³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî İbn Fûrek, *Makâlâtü's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1425/2005), 146.

150/767) aynı fikri benimser.³⁸ Ancak Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ise (öl. 493/1100), mümin ve müşrik çocukları hususunda Ebû Hanife'nin tevakkuf ettiği şeklindeki ifadenin onun gençlik dönemine ait olduğunu, onun daha sonra bu fikirden döndüğünü belirtir. Pezdevî ayrıca konuyla ilgili müşrik çocuklarının cennet ehlinin hizmetkârı olacakları ve a'raf ehlinde bulunacakları gibi muhtelif görüşlerin de ortaya atıldığını söyler.³⁹ Öyle anlaşılmaktadır ki bu konuda müşrik çocuklarının akıbetine dair mezhepler arasında farklılıklar olduğu gibi, aynı mezhebe mensup kişiler arasında dahi ihtilaflar bulunmaktadır.

2. Çocuklarda Dinen Sorumluluk Gelişimi

Mu'tezile'nin çocukların imanla mükellef olup olmadıkları hususundaki görüşlerine geçmeden önce burada kısaca onların hak ve sorumluluklarına dair fıkıh usulü kitaplarında ehliyet ile alakalı olarak yapılan tarif ve tasniflere değinmek uygun olacaktır. Buna göre kişinin ilzam ve iltizama yani, başkasına ait kimi hakları kabul ve ikrarın yanında kendisinin de başkası karşısında birtakım haklara sahip olması manasında kullanılan ehliyet, vücûb ve eda şeklinde iki kısma ayrılır.⁴⁰ İlki, kişinin haklara sahip olup borç altına girebilmesi, ikincisi ise hukuki olarak geçerli fiiller inşa edebilmesi anlamına gelir.⁴¹ Kendi içinde nakıs ve tam şeklinde iki kısma ayrılan vücûb ehliyetinin ilki, ceninin doğumuna kadar süren konumu için kullanılır. İkincisi ise doğumundan ölümüne kadar tüm insanlar için geçerli olan hakları ifade eder. Yine iki kısma ayrılan eda ehliyetinin ilki, tüm akıl-baliğ kişileri kuşatan tam ehliyet, ikinci bölümü ise çocuğun temyiz çağından buluğa erinceye kadarki zamanını kapsayan nakıs eda ehliyetidir. Bu ikinci aşamada çocuğun faydasına olan işlemler geçerli, zararlı olanlar geçersiz kabul edilir. İki yönü de bulunan tasarruflarında ise işin geçerliliği veya geçersizliği velinin onayı yahut reddine göre şekillenir.⁴²

Kimi zaman ise yine tam ve nakıs şeklinde iki türünden bahsedilen ehliyetin ilk kısmının, akıl ve bedenın olgunlaşması; ikincinin ise ilgili iki

³⁸ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 3/82; İshak [b. Hasan Tokadî] Zencânî, *Nazmü'l-leâli Tokadî İshak Efendi'nin akâid manzûmesi=Manzûme-i akâid* (İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304), 24.

³⁹ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 239.

⁴⁰ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınevi, 4. Basım, 1986), 283.

⁴¹ Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 296.

⁴² Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, 283-287.

olgunluktan birinin kaybolması ile ortaya çıktığı belirtilir. Bu ikinci duruma akıl sahibi çocuğun pozisyonu örnek verilir. Onun bu konumdaki davranışları da, Allah ve kul olmak üzere iki hak açısından ele alındıktan sonra bunlar netice itibarıyla tamamen iyi olan, tamamen kötü olan ve her iki boyuta sahip bulunan şeklinde üçlü bir açıdan değerlendirmeye tabi tutulur.⁴³

Burada Mu'tezilî kelimcilerin çocuğa yükledikleri ilahî varlığın bilgisine ulaşma meselesine yaklaşımlarını anlamak açısından, insanın tüm evrelerini gösteren bir tasnife yer vermek uygun olacaktır. Buna göre insanın ilk devresini cenin dönemi teşkil eder. Bu aşamada onun için eksik (nakıs) bir vücûb ehliyeti söz konusudur. İkinci merhaleye tekabül eden temyiz çağına kadarki dönemde ise onun tam vücûb ehliyeti bulunur. Temyiz çağından buluğa kadar süren üçüncü basamakta onun için eksik eda ehliyeti, buluğ çağından sonraki dönemi karşılayan dördüncü mertebede ise tam eda ehliyeti gerçekleşir.⁴⁴

İlgili aşamalar içerisinde önemli bir yeri bulunan ve insan hayatındaki merhalelerin en önemlilerinden birini teşkil eden buluğ çağının başlangıç vakti hususunda ise fıkıhçılar ile kelimciler farklı tavır sergilerler. Fıkıhçılar, daha çok ihtilam olma yahut on beş ya da on yedi yaşına gelmeyi buluğa erme için bir kriter olarak belirlerler. Kelamcıların çoğunluğu ise bunu, aklın kemale ulaşması ile tayin ederler. Bu manada kişinin kendisini diğer canlı varlıklardan ayırmasını yahut yer ile göğün arasını tefrik etmesini ve nihayet ilim elde etme gücünü aklın bir işareti olarak görürler. Bununla birlikte konuyla ilgili kimi detaylarda ise farklı bazı yaklaşımlar sergilenir. Örneğin Ebû Huzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50), aklın his olduğunu düşünür ve akledilenler (mâkul) göz önünde bulundurularak ona akıl denildiğini savunur. Ebû Ali el-Cübbâî de (öl. 303/916), buluğu aklın olgunluğa ulaşması olarak görmekte birlikte, bu dönemi tespitinde daha farklı bir izah geliştirir. Buna göre aklın kemale ermesi, dolayısıyla kişinin baliğ ve mükellef olması onun nazar ve tefekkürün güzel olduğunu zarûrî olarak bilmesi ile gerçekleşir. Nazarı terk ettiğinde, eşyanın yaratıcısı olan varlığın kendisini cezalandıracağına dönük bir fikre kapılmayan ya da bu işi görececek bir nebi sözü kendisine ulaşmayan kişi mükellef olmaz. Bağdat Mu'tezilesi'nden bazıları ise nazar ve tefekkürün güzel olduğunu zarûrî olarak bilmesinde de aklına/kalbine gelen şeylerden hareketle ilim elde eden kişinin baliğ ve kâmil akla sahip, dolayısıyla da mükellef olduğunu savunur. Örneğin Sümâme b. Eşres (öl. 213/828), Allah, peygamber ve ilahî kitapları bilme

⁴³ Bihârî, *Müsellemü's-sübût*, 1/109-110.

⁴⁴ Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 297-298.

ihtiyacı içerisinde giren kişinin baliğ olduğunu, aksi durumdaki kimselerin ise çocuk kabul edileceğini, teklifin de bu duruma göre şekilleneceğini ifade eder.⁴⁵

Konuyla ilgili bu mukaddimeden sonra imanın hangi zaman aralığında vacip olduğu hususunda Mu'tezile mezhebinin görüşlerine geçilebilir. Bu konuda çocukların durumunu da yakından ilgilendiren görüşler ortaya koymuş olan Mu'tezile içerisinde bilginin kesbî (bilişsel kazanım) olarak gerçekleştiğini savunan kelimciler, imanın vacip olma vaktini onun sahih olacağı zaman dilimi olarak tayin ederler. Bu durumda iman etme yetisi ve bilinç düzeyi yeterli olan birey için artık iman zorunlu hale gelir. Bunu sağlayacak olan güç ise, istidlalin kendisiyle gerçekleştiği akıldır. Daha doğru bir ifadeyle inancı gerçekleştiren delillere insan aklının ulaşabilmesi için buluş şart değildir. Bu hususta aklî olgunluk yeterlidir. İbrâhim en-Nazzâm (öl. 231/845), Ebû Cafer el-İskâfî (öl. 240/854), Cafer b. Harb (öl. 236/850-51) ve Cafer b. Mübeşşir (öl. 234/848-49) gibi kelimciler bu konuda akıl melekesine kavuşan, kendisinin ve etrafının farkına varan çocuğun, yaratıcıya ulaşmasını vacip görürler. Sonrasında yaratıcı ile ilgili olarak çocuğun zihnine, O'nun cisim olup olmadığı, görülüp görülemeyeceği gibi konular takılmaya başladığında, kendisinin nazar ve istidlale başvurması gerektiğini belirtirler. Şayet çocuğun aklını, kendisinin işleyeceği suça O'nun ceza verip vermeyeceği, bu cezanın devamlı olup olmayacağı gibi meseleler meşgul ederse, bu konuda olumsuz ihtimali mümkün görüp, meseleyi aksi yönde (ceza vermeyeceği-sürdürmeyeceği) kestirip atmaması gerektiğini belirtirler. Bu konularda genel olarak Nazzâm gibi düşünen Cafer b. Harb, bir meselede ondan ayrılır ve onun, Rabbine isyan edip O'nu tanımayan bu durumdaki bir çocuğun devamlı azap içinde kalacağını bilmesi gerektiğini ileri sürer. Zira o, cezanın devamlılığının akılla bilineceğini düşünür.⁴⁶ Onlara bu görüşleri nispet etmiş olan Abdülkâhir el-Bağdadî (öl. 429/1037-38) ilgili eserinin bir başka bölümünde ise daha genel bir ifadeyle İskâfî, Cafer b. Harb ve Cafer b. Mübeşşir'in çocuğa istidlal yapmasını mümkün kılacak bir vakit verilmesi gerektiği görüşünü izafe eder.⁴⁷ Şehristânî ise (öl. 548/1153) Nazzâm'ın görüşünü aktarırken onun bu meseleyi nazar ve istidlali mümkün hale getirecek aklî olgunluk üzerinden ele aldığını belirtir. Bu seviyeye gelen

⁴⁵ Ebû'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Mûsâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Misriyye, 1950), 2/155-156.

⁴⁶ Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, 256.

⁴⁷ Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, 258.

bir ferdin kendisine şeriat ulaşmasa dahi Allah'ı bilmesi gerektiği fikrini savunduğunu kaydeder.⁴⁸

Bunun dışında Mu'tezilî kelimcilerden bazıları buluğa ermeden önce aklî melekeleri gelişen çocuğun sorumluluğunu birtakım merhaleler üzerinden izah ederler. Bu manada Ebû Huzeyl el-Allâf, kendi varlığına dair bilincinin (bilişsel deneyim) ikinci aşamasında iken çocuğun tevhid ile adalet esaslarını ve Allah'ın kendisini sorumlu tuttuğu işleri bilmesi gerektiğini söyler. Şayet ilgili hususları bu ikinci aşamada bilmeden üçüncü konumda vefat ederse, onun kâfir olarak öldüğü ve ebedi cehennemde kalacağı hususunun ortaya çıkacağını ileri sürer. Sadece nakli olarak bilgi sahibi olacağı hususlara da ikinci aşamada ulaşp onları öğrenmesi gerektiğini ilave eder.⁴⁹ Çocuğun ikinci mertebesini nazar ve tefekkür aşaması olarak gören Bîşr b. el-Mu'temir ise (öl. 210/825), onun kendi varlığına dair bilinci sonrası üçüncü evrede aklî bilgilere de erişmesi gerektiğini, şayet bunlara ulaşamaz da dördüncü aşamada ölürse, onun ebedi azaba müstahak olacağını dile getirir.⁵⁰ Buna göre Bîşr b. el-Mu'temir, akıl sahibi bir çocuğun, zihnine bir şey takılması şeklinde başka bir şart aramadan ilgili bilgi ve imana ulaşmasını zorunlu görür. Buradaki bilgiye de nazar ve istidlal yolu ile erişmesinin lüzumuna dikkat çeker.⁵¹ Böylece Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin ifade ettiği üzere, muhaliflerinin ve müşriklerin çocuklarını ebedi cehennemlik gören Ezârika'ya karşı çıkan Mu'tezile mezhebine mensup iki kelimci olarak onlar, üçüncü ve dördüncü aşamada aklî bilgilere erişmeden ölen mümin çocuklarını itikâdî anlamda küfrü gerektiren bir hal bulunmadan kâfir görme gibi bir fikrin savunuculuğunu yapmış olurlar.⁵²

Kadı Abdülcebbâr ise çocuğun ilgili konumunu hem dinî hem de dünyevî işlerde kişinin terk ettiğinde korkuya, yaptığında o korkunun kalkacağına umut beslemesi üzerinden tespit ettiği nazar ve istidlalin vacipliğini değerlendirirken ele alır. Bu aşamada önce aklının eksikliğinden ötürü çocuğun vacipleri ve kötülükleri bilecek durumda olmadığını söyler. Sonrasında şayet bilirse, onun da içinde marifetullahın da yer aldığı şekilde ilgili hususlar ile sorumlu olacağını ve akli kâmil olan kişiler gibi

⁴⁸ Ebû'l-Feth Taceddîn Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ali Mühennâ-Ali Hasan Fa'ûr (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 1/72.

⁴⁹ Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye min-hum*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Mektebetü İbn Sina, ts.), 117-118; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 258.

⁵⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 118.

⁵¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 256.

⁵² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 118.

değerlendirileceğini belirtir. Normalde ilgili korkunun akli kemale eren kişiler için söz konusu olsa da çocuk sayılan fertlerin akıllarının kemale ermesi ve teklife muhatap olmasının da imkânsız olmadığını söyler.⁵³ Bu durumda onların ergin kişiler gibi değerlendirileceğine vurgu yapar. Müellif zikrettiği bu görüş ile selefleri olan Allâf ve Bîşr b. Mutemir gibi teklif hususunda çocuktan çocuğa fark olduğunu hissettiren bir bakış açısı getirmiş olur. Ancak burada Kadı Abdülcebbâr'ın, normal şartlarda çocuğun ilgili duruma ulaşmasının zor olduğu görüşünü savunduğunu belirtmek gerekir. Kadı Abdülcebbâr'ın öğrencisi olan İbn Metteveyh ise (öl. V. [XI.] yüzyıl ortaları), bu konuda çocuğun mükellef olmasını doğrudan buluşa ermesiyle ilişkili hale getiren bir ifade kullanarak daha mutlak bir tercihte bulunur.⁵⁴

Bu meselede Mu'tezile mezhebinin genel duruşunu aktaran çağdaş yazarlardan Yahya Haşim ise, muhtemelen Allâf ve Bîşr b. el-Mu'temir'in fikirlerinden hareketle, mutlak anlamda bu fırkanın buluş şartı aramaksızın aklın kemale ermesi halinde kişiye imanı zorunlu gördüğünü ifade eder. Yine onların, kemale ermeyen çocuk için mümin de kâfir de denilemeyeceği, ancak bu konumda ölmesi halinde onun cennete gideceği görüşüne sahip olduklarını da dile getirir.⁵⁵ Kimi kaynaklar ise bir kayıt düşmeden Mu'tezile'nin âkil çocuklara imanı şart kıldıklarını, bunu terk etmeleri halinde onların azaba duçar olacakları fikrini savunduklarını kaydederler.⁵⁶ Bu konuda Mu'tezile'nin genel bakışını aynı şekilde yansıtmış olan Abdülkâhir el-Bağdâdî, peşi sıra bir kayıt düşerek onların öncüsü kabul edilen Gaylânîyye fırkasının ise, âlemin hudûsu ile yaratıcının birliğini tanıyıp ikrar eden çocuğu mümin; aksi yönde inanç ve ikrar sergileyen çocuğu kâfir olarak gördüklerini ifade eder.⁵⁷

Öte yandan Bağdâdî, konuyla ilgili bir ifadesinde Mu'tezile mezhebi içerisindeki farklı iki yaklaşımı bir çatışma şeklinde aktarır. Onların içerisinde, çocuk yaşta ölen bir bireyin cennet ehli olduğu yönünde görüş

⁵³ Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. İbrâhim Medkûr (Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, 1382/1963), 12/353-354.

⁵⁴ Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Metteveyh Bahrânî İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fî'l-Muhîr bi't-teklîf*, thk. J.J. Houben (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1965), 1/2.

⁵⁵ Yahya Haşim Hasan Fergal, *Tecdîdü'l-menhec fî'l-'akidetü'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 1428/2007), 379. Gerçekten de temel kaynaklarda da Mu'tezile'nin genel anlamda akli kemale ermeden önce çocuğun ne kâfir ne de mümin olarak kabul edilemeyeceği ve onun bu konumda vefat etmesi halinde cennete gideceği görüşünü savundukları kaydedilir. Bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 257.

⁵⁶ Reyhâvî, *Nühbetü'l-le'âli*, 92; Bihârî, *Müselleme's-sübût*, 1/ 108-109.

⁵⁷ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 257-258.

bildiren kelimcilerinin; akli kemale eren çocuğa aklın alanı içerisine giren dinî malumatı kesbi olarak bilmesini şart koşan ve buna ulaşmadan ölen çocuğu ebedi cehennemlik gören diğer arkadaşlarına ters düştüklerini ifade eder.⁵⁸ Ancak Mu'tezile mezhebinin çocuk konusunda farklı görüşlere yönelmekle birlikte genel anlamda istidlalde bulunacağı vakte yetişip de bunu gerçekleştirmeyen kişinin kâfir olarak ölüp ebedi cehenneme gideceği hususunda ise birleştiklerini ilave etmeden geçmez.⁵⁹

Tabi bu noktada bir genelleme ortaya koyarak Mu'tezile'ye nispet edilen mezkûr görüşleri değerlendirirken onların Mu'tezilî olmayan, hatta bir kısmının Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi mensubu bulunduğu Eş'arî anlayışa çok sıkı şekilde bağlı olan zevat tarafından aktarıldığını gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim Bağdâdî'nin Mu'tezile'nin öncüsü olarak gösterdiği Gaylâniyye fırkasının kendisine nispet edildiği Gaylân en-Dımeşkî'yi (öl. 120/738) Mürciî olarak gösteren kaynaklar da vardır.⁶⁰ Bu manada Gaylâniyye'nin çocuklarla ilgili görüşü üzerinden Mu'tezile'nin de bu konuda tamamen aynı düşüncede olduğunu söylemek doğru olmasa gerektir. Kaldı ki Mu'tezile gibi, özgür düşünceye çok önem veren bir mezhebin mensupları arasında azımsanamayacak sayıda ihtilafın olduğu, buna bağlı olarak da pek çok meselede içlerinde bir yeknesaklığın bulunmadığı hatırdan çıkartılmamalıdır.

Ancak bütün bu ihtiyat payı hatırdan çıkarılmasa bile, Mu'tezile kelimcilerinin bu konuyla ilgili olarak ortaya koydukları görüşlerden onların genel anlamda çocuğun mükellef olması için ergenlik şartını aramadıkları anlaşılmaktadır. Onlar, bazı akli melekelerinin gelişmesi halinde çocuğun Allah'ı ve diğer birtakım hakikatleri bilmek durumunda olduğunu düşünmektedirler. Bu görüşün savunuculuğu yapanların önemli bir kısmı, belirledikleri ölçü üzerinden ilgili hükmü tespit etmekle yetinip onun gerçekleşme ihtimalini söz konusu etmezken Kadı Abdülcebbâr'ın ise buluşdan önce söz konusu yeterliliğe sahip olmanın çok da gerçekleşemediğine vurgu yaptığı görülmektedir. Bu konuda İbn Metteveyh ise diğer Mu'tezilî kelimcilerden farklı olarak çocuğun mükellef olmasını doğrudan ergenliğe erişmesi ile ilintili hale getirmektedir.

⁵⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 260.

⁵⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 260.

⁶⁰ Cihat Tunç, "Gaylâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/414.

3. Çocuklara Yönelik Dünyevî Elem

Çocukların dünyada yaşadıkları veya yaşamak zorunda bırakıldıkları acılar, Mu'tezile'nin üzerinde fikir beyan ettiği konular arasında yer alır. Bu doğrultuda onların görüşlerine ulaşma hususunda önemli bir kaynak konumunda olan Eş'arî, konuyla ilgili Mu'tezile kelamcılarının üç farklı görüşe sahip olduklarını belirtir. Birincisi, Mu'tezile'nin çoğunluğu tarafından savunulmaktadır. Buna göre ergin (yetişkin) kimselere ibret olması maksadı ile Allah'ın çocuklara bir musibet eriştirmesi mümkündür. Ancak buna karşılık ahirette onlara bir mükâfat vermesi gerekir. Aksi bir durum O'nun için söz konusu olamaz. Zira eğer böyle bir fikir kabul edilirse Allah'ın zulmettiği düşüncesi ortaya çıkar. İkincisine göre ise Allah, sebepsiz şekilde çocuklara acı yaşatabilir. Bunun için onlara karşılık vermek zorunda da değildir. Ancak onlara ahirette azap söz konusu olamaz. Üçüncü yaklaşıma göre ise Allah, çocuklara bir bedeli/karşılığı olacak şekilde sıkıntı verebilir. Bu bedeli onları bir eleme uğratmadan da vermesi caiz, hatta daha uygun (aslah) ise de ona riayet Kendisine vacip olmadığı için Allah böyle yapmak zorunda değildir.⁶¹ Bazı noktalarda birbirinden ayrılan bu üç görüş, Allah'ın çocuklara ahirette azap etmesinin caiz olmaması noktasında birleşmektedir.⁶² Diğer bir ifadeyle Mu'tezile, ahirette çocuklara azabın caiz olmadığına ittifak ederken, dünyada onlara yönelik elemde ihtilafa düşmüştür. Dünyada elem verilmesini kabul eden grup, karşılığında onlara bir bedel verilmesini şart koşturmuştur.⁶³

Bu düşüncelerin içerisinde çocuklara yönelik dünyevî elemi uhrevî bir bedel üzerinden kabul eden anlayış çoğunluğu temsil ettiği için, önce bu görüşü ele almak uygun olacaktır. Bu konuyu müstakil olarak inceleyen ve genel anlamda elemin kötü addedilemeyeceği fikri üzerinden ele alan Kadı Abdülcebâr, önce mezhebinin temel ilkesini aktarır. Bir fayda sağlaması veya daha büyük bir zararı defetmesi yahut da hak edilmesi durumunda elemin güzel olacağını savunur. Yine bu elemin, mükellef olan ve olmayan şeklinde iki mahallinden söz edilebileceğini dile getirir. İlkini mükellef olan, diğerini mükellef olmayan varlık şeklinde aktarır. Daha sonra aralarında çocukların da yer aldığı ikinci gruba dönük verilen bir eleme bağlı olarak

⁶¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/292.

⁶² Ebû Lübâbe Hüseyin, *Mevkîfü'l-Mu'tezile mine's-sünneti'n-nebeviyye* (Riyad: Dâru'l-Livâ, 2. Basım, 1407/1987), 152.

⁶³ Ali Abdülfettah Mağribî, *el-Fırakü'l-keîlâmiyyi'l-İslâmiyye: medhal ve dirâse* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1415/1995), 258.

onlara bunun karşılığında bir bedel ödeneceğini ifade eder.⁶⁴ Mu'tezile sadece çocuklar özelinde değil, genel anlamda eleme karşılık verilecek olan bedelin, onu özünde/hakikatinde kötü olmaktan kurtardığını düşünür.⁶⁵ İşte çocuk ve hayvanlara verilen elemi çirkin olmaktan çıkaran şey de bu bedel olur. Bununla birlikte konuyla ilgili fikir bildiren bazı Mu'tezilî kelimacıları bu bedelin, bir itaata karşılık elde edilen sevaptan daha düşük derecede olduğunu ifade etmekten kendilerini alamazlar.⁶⁶

Çocukların çektiği acılara karşılık bedelin zorunlu olduğunu aklî açıdan temellendiren Mu'tezile, onların ahirette diriltilmelerine atıf yaparak aksi bir durumda bu hadisenin aklen bir anlam taşımayacağına işaret eder. Çektikleri elemelere mukabil çocuklara dünyada bir karşılık verilmiş olsa yahut ahirette bu sıkıntıları için bir bedel ödenmeyecek olsa onların dirilişinin aklî bir izahı olamayacağını savunur. Onların iadesi ve cennete girecekleri bilgisinin naklen sübut bulduğunu, ümmetin de bu diriliş hususunda ittifak ettiğini belirtir.⁶⁷

⁶⁴ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûlî'l-hamse*, 484-485. Kadı Abdülcebbâr'a göre ivaz, zarar karşılığında tâzimin (övme) bitişmediği hak edilmiş faydadır. İvazın fayda olması, kendisini cezadan ayırır. Hak edilme şartı tafaddul (karşılıksız iyilik) olma ihtimalini ortadan kaldırır. Tâzim ve tebtilin (onurlandırma) yer almaması sevaptan farklı olduğunu gösterir. Ayrıca ivaz, ivazı verecek olanın fiili olabilir. Fakat sevap, mükâfata ulaştıracak olanın fiili değildir. Örneğin hastalık, elem, musibet vb. Allah'ın bir fiilidir. Bedelini verecek olan da Allah'tır. Mükellefin kendi eylemiyle hak edeceği mükâfat ve ceza ise Allah'ın insandan bağımsız eylemi değildir. Burada mükellef kendi özgür iradesiyle hak edeceği karşılığın şeklini belirleyendir. Bu yönüyle ivaz, alış-verişteki bedele benzer iken; mükâfat ve ceza hak etmenin sonucu olan karşılıktır. İvaz, acının bedeli olduğundan tafaddul (karşılıksız iyilik) değildir; dolayısıyla bağımlı ve koşullu faydalandırmadır. Bu nedenle Allah, yaratılışla birlikte kimseye mükâfat veya ceza vermez iken; acı/elem verebilir. Bu ise bedeli ödenmiş acı mesabesindedir. Bkz. Hüseyin Maraz, "Mu'tezilî Kelamında Bir Hak Ediş Olarak İvazın İlahî ve İnsanî Yönü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 103.

⁶⁵ Özlem Yılmaz, *Mu'tezile Kelâmında Teklîf Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 29.

⁶⁶ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtii'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950), 276; Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. Muhammed Ensârî Nisâbü'rî, *el-Gunye fi'l-kelâm*, i'dâd: Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî (Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010), 2/1039. Konuyla ilgili verdiği bir malumatta ise Seyfeddin Âmidî (öl. 631/1233) elemi güzel bir hale getiren ivazın elemin miktarını aşan bir mahiyette olacağı bilgisini paylaşır. Bk. Ebü'l-Hasen Seyfeddin Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/596.

⁶⁷ Ziyaeddin Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Hasan el-Mekkî et-Taberî, *Nihayetü'l-merâm fi dirâyeti'l-kelâm*, tsh. Abdülkadir Muhammed Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017), 218-219.

Öte yandan Mu'tezile, bu ivazla alakalı olarak kimi tali meselelerde ise ihtilaf etmiştir. İmam Eş'arî ve bazı Eş'arî kelamcılarının belirttiğine göre, onların bir kısmı çocuğa verilecek olan ivazın mislinin kendilerine verilmesini caiz görürken diğer kısmı ise bunu kabul etmemektedir.⁶⁸ Bu noktada İmam Cüveynî (öl. 478/1085), söz konusu iki yaklaşımın savunucuları hakkında bir değerlendirme yapar. Buna göre ivazın mislinin verilmesini reddedenler, çocuklara dönük eleme sadece bu bedel karşılığında cevaz verirken; onun bir mislinin ödenmesini kabul edenler, elemin ivaz dışında, ibret için de verilebileceği fikrini savunurlar.⁶⁹ Öte yandan yine bu çocukların hak ettikleri bedelin ebedî olup olmaması hususunda da farklı görüşlere sahip olan Mu'tezile'nin bir bölümü, onu daimî görürken, diğer kısmı ise, kazanılmış hak olsa dahi ivazın devamlılığının lütuf olduğunu savunurlar.⁷⁰ Örneğin İbn Metteveyh, bu bedelin devamlılığını reddeden grup içerisinde yer alır.⁷¹ Çağdaş araştırmacılardan Ahmed Mahmûd Subhî, bu konuda ilgili bedelin devamlılığını kabul eden mütekaddimun kesiminin bu devamlılığı bir karşılık değil, lütuf olarak gördüğünü belirtir. Onun devamlılığı olmadığını savunan müteahhirun tabakasının ise buna ivazın kişiye erişen zarar ölçüsüyle sınırlı olduğu hususunu gerekçe gösterdiklerini ifade eder. Ona göre işte bu aşamada ikinci grupta yer alan kelamcılar, çocuk ve hayvan gibi mükellef olmayan varlıkların toprak olacağı görüşünü ortaya atarlar.⁷²

Genel anlamda, Mu'tezile mezhebinin, Allah'ın mahlûkatına verdiği elemelerin hasen/iyi olan yönlerini ortaya koyarken, ivaz dışında ibret kavramını göz önüne aldıkları görülür. İlkiyle hastalığın zulüm olarak vuku bulmasının, ikincisiyle verilen sıkıntının abes bir şekilde gerçekleşmesinin önüne geçilmeye çalışılır.⁷³ Çocukları, hatta hayvanları da kapsayan bu ivaz, zalim konumuna gelmemesi adına Allah'a vacip kılınır.⁷⁴ Ancak Mu'tezile'nin bu düşüncesi, ne hayvanlar ne de çocuklar hakkında naslarda böyle bir ivazdan bahsedilmediği, ayrıca bu tür elemlerde gizli pek çok hikmet

⁶⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/293; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 277; Nîsâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keîâm*, 2/1039.

⁶⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 277.

⁷⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/293.

⁷¹ Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Metteveyh Bahrânî İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-Muhîr bi't-teklîf*, thk. Jan Peters (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 3/62.

⁷² Ahmed Mahmûd Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fi'l-fikri'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1983), 103.

⁷³ Yahyâ b. Ebû'l-Hayr el-İmrânî, *el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezile'ti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr*, thk. Suûd b. Abdülazîz el-Halef (Riyad: Edvâ'ü's-Selef, 1419/1999), 2/487.

⁷⁴ Abdüllatîf b. Abdülkadir Hıfzî, *Te'sîrü'l-Mu'tezile fi'l-Havâric ve's-Şî'a: esbâbuh ve mezâhiruh* (Cidde: Dâru'l-Endelüs el-Hadra, 1421/2000), 91.

bulunabileceği ve Allah'a bir şeyin vacip kılınmasının naslara aykırı olduğu gerekçesiyle muhalifleri tarafından reddedilir.⁷⁵

Bir bedeli olması halinde çocuklara elem verilmesinin caiz olduğu yönündeki Mu'tezilî görüş daha sistemli bir şekilde de eleştiriye tabi tutulur. Bunlardan birinde Ebû'l-Muîn en-Nesefî, bu düşüncüyü salah-aslah meselesiyle alakalı olarak tenkit eder. Nesefî, aslaha riayetini Allah'a vacip olmadığına delil olarak çocuklara verilen elemi gündeme getirip bunun onların başına gelmemesinin kendileri için daha uygun olduğunu ileri sürer. Mu'tezile'nin ise bu sıkıntıya karşılık onlara ahirette daimî bir hak edilmiş fayda şeklinde verilecek bedel düşüncesinden hareketle bunun onlar için daha yararlı olduğu görüşünü savunduklarını söyler. Onların bu fikrinin doğru olmadığını belirterek Allah'ın o çocuklara hiçbir elem vermeden de ahirette mükâfatlandırmaya kadir olduğunu hatırlatır. Bu durumda onlar için aslah olanın dünyada hiçbir sıkıntı çekmeden ahirette bir bedele ulaşma olacağını belirtir. Akabinde Nesefî, Mu'tezile'nin iddiasını çürütmek için ciddi bir diyalektik girişir. Buna göre şayet Mu'tezile, Allah'ın bir sıkıntı yaşatmadan çocuğu faydalandırmaya kadir olduğu hususunu kabul eder ancak karşılıksız bir ödülün kişide minnet duygusu oluşturacakken, çocukta böyle bir duygunun oluşmasına engel olacak başka bir karşılık verilirse şu durum ortaya çıkar: İn'am sahibinin rütbe ve derece olarak kendisiyle eşit olması halinde kişi bundan bir ıstırap duysa da, o nimet sahibinin Allah olması durumunda böyle bir sıkıntının meydana gelmesi bir tarafa, insan ondan zevk alır.⁷⁶ Bu konuda Eş'ariyye'nin önemli kelimcilerinden Ebû'l-Kâsım en-Nîsâbûrî de (öl. 512/1118), bir bedeli olmadan alınan ödülün minnet duygusunu harekete geçireceği şeklindeki görüşü bir vesvese olarak niteler. Bunun kendisini, Hz. Âdem'den üstün gören şeytanın ilahî emre muhalefeti anlamını çağrıştıran bir düşünce olduğunu belirtir.⁷⁷

Nesefî, diğer eserinde bir ivaz karşılığında çocuğa sıkıntı verilmesinin caiz olduğu, sonuç itibarıyla bu tarz bir elemde hikmet bulunduğu, bu durumun hastalığına şifa olması için çocuğuna acı ilaç içiren babanın tasarrufuna benzediğini ifade ederek Mu'tezile mezhebinin çoğunluğuna

⁷⁵ Hıfzî, *Te'sîrü'l-Mu'tezile*, 94.

⁷⁶ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd li kavâ'idü't-tevhîd*, thk. Habîbullah Hasan Ahmed (Kahire: Dâru't-Tibâati'l-Muhammediyye, 1986), 347-348. Nesefî, bir diğer eserinde karşılıksız verilen mükâfatın minnet duygusuna sebebiyete vereceği görüşünü ileri süren zatın kimliğine açıklık getirip onun Mu'tezilî kelimci Ebû'l-Kâsım el-Kâbî (öl. 319/ 931) olduğunu kaydeder. Bk. Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/1021.

⁷⁷ Nîsâbûrî, *el-Gunye fi'l-keîlâm*, 2/1044.

nispet ettiği görüşü eleştirir. Öncelikle çocukluğu döneminde acılara maruz kalan nice kimselerin küfür üzere öldüklerini ve bir mükâfata nail olamadıklarını, bu durumda o çocuklara elem verdiğinde onların akıbetini ve bir bedele ulaşamayacaklarını bilen Allah'ın zalim olması gerektiğini kaydeder. Yine ona göre ivazsız bir elemin zulüm olacağını savunan bir kişi, hak sahibinin o ivaza razı oluncaya kadar bu zulmün devam edeceğini düşüneneği için, Allah'ın o elemin verdiği andan, bedeli ödeyinceye kadar zalim olduğunu tasavvur etmesi gerekir. Yine ivazsız elemin zulüm olarak ele alan bir kişinin gözünden bakıldığında, sıkıntıya uğradığı anda çocuğun ivaza rızası söz konusu olamayacağı için yine bir zulüm ortaya çıkacaktır. Neseî, bütün bu durumları, ivazsız elemin caiz olmadığı fikrini çürüten haller olarak değerlendirir. Diğer yandan, acı ilaçlar olmadan çocuğunu tedavi etmeye güç yetiremeyen babayı o çocuğa acı yaşatmadan ivaz vermeye kadir olan Allah ile mukayese imkânı bulunmadığını, dolayısıyla da böylesi bir kıyas yapılamayacağını ifade eder. Bu durumda elemsiz şekilde çocuğa ivaz verebilecek olan Allah'ın o çocuğa bir acı yaşatmasının abes ve hikmetsiz bir iş konumuna geleceğini söyler.⁷⁸ Öte yandan Neseî, şayet elemin çocuğun bir bedele ulaşmasına vesile olduğu ve bunun sabrı terk etmesi nedeniyle kendisinin isyankâr konumuna geleceğini akletmemesi itibarıyla ona bir zararı olmadığı iddia ediliyorsa, ahirette büyük mükâfatlara ulaşması için Allah'ın o çocuğu çeşitli acılara uğratmasının onun için aslah olması gerektiğini söyler. Hâlbuki işin bu şekilde cereyan etmediğini kaydeden Neseî, bu durumda onların ya ivazı zorunlu görmeleri ya da aslahı O'na vacip kılmaları görüşünün batıl olduğu hususunun ortaya çıktığını ifade eder.⁷⁹

Bedeli olması koşuluyla elemin güzel gören Mu'tezilî anlayış, Eş'arî kelamcı Nîsâbûrî tarafından da eleştirilmiştir. Bu çerçevede Nîsâbûrî'ye göre Allah'a bir bedel mukabilinde çocuğa elem vermesini caiz gören fikir kabul edilirse, bir kişinin karşılığını ödemesi halinde diğerine acı yaşatmasının da güzel olacağını benimsemek gerekecektir. Müellif, ortaya koyduğu bu argümana; Allah'ın bu bedeli vermeye kadir olacağını bildiği için kuluna böyle bir elem vermesi güzel olacakken, aynı duruma sahip olmayan kul açısından bu tip bir hareketin güzelliğinden bahsedilemeyeceği şeklinde gelebilecek muhtemel bir itirazı da cevaplar. Buna göre umduğuna ulaşım ulaşamayacağını bilemeden kişinin bir fayda tasavvuruyla kendisine yorgunluk verip eleme sürükleyen bir işe kalkışması, güzel olarak kabul edildiğine göre işin akıbetini bilmemek olayın güzelliğini engellemez. Sonuç

⁷⁸ Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/1020-1021.

⁷⁹ Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/1024.

olarak bu iş kişinin kendisi hakkında güzel olduğu gibi başkası üzerinde de güzel olur. Bu durumda ise Mu'tezile'nin Allah ile kulun arasını tefrik eden iddiası anlamını yitirir ve kendisinden güzellik beklenen elem verici yorucu bir işin akıbetini bilememenin onun güzelliğine halel getirmedeği ortaya çıkar.⁸⁰ Benzer bir yaklaşımla Âmidî de çocuğa hacamat yaptıran veya onu terbiye için döven velinin, ulaşmayı düşündüğü fayda hususunda zandan öteye gidemediğini belirtmek suretiyle, bu tür eylemlerin kötü sayılamayacağını kaydeder.⁸¹

Mu'tezile mezhebinin meseleye bakışı Hasan Hanefi tarafından da değerlendirilmiştir. Mevzuyu onların hüsün-kubuh konusuna bakışı zaviyesinden inceleyen ve bu fırkanın genel anlamda karşılığında bir bedel olması halinde elemin hasen olduğu görüşünü savunduklarını söyleyen Hanefi, bazı mensupları üzerinden meseleyi detaylandırır. Buna göre Ebû Ali el-Cübbâî, elemin sadece bir bedel olması durumunda güzel olabileceğini savunurken, Ebû Hâşim el-Cübbâî ise (öl. 321/933), ayrıca kendisinden ibret alınması hikmetini onun güzel olmasının ikinci bir şartı sayar. Kadı Abdülcebbâr da (öl. 415/1025), bu son görüşü kabul edip onu destekleyen açıklamalar yapar. Abbâd b. Süleyman ise (öl. 250/ 864), bir ivaz olmadan sadece ibret alınması hikmetini onun güzelliği için yeterli görür. Bu konuda ivaz şartını dışarıda bırakan Abbâd, insanın sevap veya cezaya kendi fiiline bağlı olarak ulaşması yahut müstahak olması söz konusu iken, burada elemin Allah'ın bir fiili olup, bunun da bir bedeli gerektirmemesi fikrinden hareket eder. İkinci olarak da Allah'ın vereceği ivaz karşılığında kişiye eriştireceği elemin güzel olarak kabul edilmesi halinde, bunun bedel verecek herhangi bir insanın başka bir kişiye sıkıntı yaşatmasını da güzel hale getireceği düşüncesinden yola çıkarak temellendirir.⁸²

Kadı Abdülcebbâr da mükellef olmayan çocuklara verilen hastalık konusunu işlerken Abbâd'ın meseleye bakışına ışık tutan bir açıklama getirir. Onun böyle bir hastalığın çocuğa erişmesinin güzel (hasen) olduğu, ancak bunun ivazdan kaynaklanmadığı görüşünü savunduğunu belirtir. Ardından bu ifadeyi yorumlayarak muhtemelen onun bu işi bir ivazı olduğu için değil bir lütuf olduğundan hareketle güzel gördüğünü söyler.⁸³ Kadı Abdülcebbâr,

⁸⁰ Nisâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keîâm*, 2/1041.

⁸¹ Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 1/601-602.

⁸² Hasan Hanefi, "el-Akl ve'n-nakl", *Mevsû'atü'l-hadâreti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye* (Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1995), 2/123-124. Bu konuda Allâf'ın da ivaz şartını yeterli gördüğü kaydedilir. Bk. Ebû'l-Kâsım Nisâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keîâm*, 2/1042.

⁸³ Buradaki kişiyi güzellikleri yapmaya veya kötülükleri terk etmeye sevkeden veya kişiyi vacibi yapmaya, kabihten kaçınmaya götüren hal olarak ele alınan lütuf düşüncesi, Bîşr b.

kendi görüşünü ortaya koyarken ise bunu hem lütuf hem de ivaz açısından ele alır ve buradaki lütfun Allah’a vacip olduğu gibi onun aynı zamanda fiilin güzel olmasında da etkinliği bulunduğunu belirtir. Bu verilen hastalığın güzel olmasını sağlayan diğer etkenin ise çocuğa sunulacak olan ivaz olduğunu söyler. Dolayısıyla burada lütfun hem vücûbiyet hem de güzellik; ivazın ise sadece güzellik hususunda etkinliği olduğunu ifade eder. Şayet burada ivaz ortadan kalkarsa, oluşan zulme konu olan fiilin kabih konumuna; lütuf boyutu ortadan kalktığına ise o fiilin abes konumuna düşmesinden dolayı çirkin olacağını kaydeder. Bu hususta Ebû Ali el-Cübbâ’î’nin, ilgili hastalığın lütuf olduğuna dair bir katiyetten bahsedilemeyeceği, ancak ona karşılık bir bedel verilmesinin güzel olduğu; Ebû Haşim el-Cübbâ’î’nin ise bunun ancak bir lütuf olması halinde güzel olacağı ve burada bir ivazın da gerekli bulunduğu görüşünü savunduğunu ilave eder.⁸⁴

Kadı Abdülcebbâr, burada olayın güzel bir fiil olması hususunda işin içerisine hem lütuf hem de ivazı katmak suretiyle ilki olmadığında doğacak abesliğin, ikincisi bulunmadığında gerçekleşecek zulmün, dolayısıyla da her iki durumda vuku bulacak çirkinliğin önüne geçmek ister.⁸⁵ Bu konuda İbn Metteveyh de, hocası Kadı Abdülcebbâr’ın görüşünü destekleyerek elemelerin güzel olması için hem ivaz hem de ibretin bulunması gerektiğine dikkat çeker.⁸⁶ Diğer görüşler tümüyle işin içine katıldığında ise Mu’tezile, çocuklar ve hayvanlar gibi mükellef olmayan varlıklara yönelik acıların ya bir lütuf ya bir ivaz ya da her ikisini de içeren bir duruma göre verildiğini savunurlar. Burada ilahî fiillerin hiçbir şekilde adaletle aykırı olmaması onlar açısından en önemli hususu teşkil eder.⁸⁷ Ancak işin içerisine ivazı/bedeli dahil etmek suretiyle elemin cevazına hükmeden Mu’tezile’nin bu anlayışı Hasan Hanefi gibi kimi çağdaş araştırmacılar tarafından farklı bir açıdan değerlendirilerek kendisine ivaz verilen eleme karşı ivazı bulunmayan bir elemsizlik halinin tercih edilir olduğu dile getirilir.⁸⁸

el-Mu’temir ve onun gibi düşünen diğer Bağdat Mu’tezilesi tarafından kabul görmezken, kimi Mu’tezilî kelimcilerce Allah’a üzerine zorunlu bir durum olarak ele alınır. Bk. Hasan Hanefi, “el-Akl ve’n-nakl”, 2/116.

⁸⁴ Kadı Abdülcebbâr, *el-Mugnî*, 13/104. Ebû Haşim’in bu görüşünü değerlendiren Eş’arî kelimacı Nîsâbü’rî, sonuç itibarıyla tek başına elemi zulüm olmaktan çıkaran bir durum itibara alınmadıktan sonra, burada ibret alınması şartının varlığı ile yokluğunun bir önemi olmadığını belirtir. Bk. Nîsâbü’rî, *el-Gunye fi’l-keîlâm*, 2/1042.

⁸⁵ Subhî, *el-Felsefetü’l-ahlâkiyye*, 61.

⁸⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû’ fi’l-Muhît bi’t-teklîf*, 3/85.

⁸⁷ Subhî, *el-Felsefetü’l-ahlâkiyye*, 100.

⁸⁸ Hasan Hanefi, *Mine’l-akide ile’s-sevre: el-insanü’l-müteayyin (el-adl)* (Beyrut: Dâru’t-Tenvir, 1988), 3/528.

Mu'tezile'nin çoğunluğunca benimsenen çocuğa dönük acıyı, alacağı ivaz karşılığında güzel gören anlayışı eleştirilere muhatap olduğu gibi, Abbâd'ın ona yönelik elemi bir ivazı bulunmadan ibret şartıyla kabul eden fikri de tenkitlerden kurtulamaz. Bu düşünce doğrudan kimi Mu'tezilî kelimciler tarafından eleştirildiği gibi Ehl-i Sünnet kelimcilerinin de tenkit edilir. Örneğin Kadı Abdülcebbar ilgili görüşün yanlışlığını ortaya koymaya çalışır. Abbâd'ın, ibret alınması amacıyla Allah'ın bir ivaz olmadan da kullarına elem verebileceği yönünde görüş beyan ettiğini ve bunu mükellef olan-olmayan herkes için geçerli gördüğünü kaydeder. Ardından ikinci gruba verilecek böyle bir elem, ibret de barındırmaması itibariyle zulümden başka bir şey olmayacağını ileri sürer. Mükelleflere dönük bu tür ivazsız bir elem, de ibret içermediğini ve bu haliyle zulüm olmaktan kurtulmadığını belirtir.⁸⁹ İbn Metteveyh de bir ivaz olmadan sadece ibret üzerinden elemelerin caiz olacağı görüşünü aktarırken bazı tenkitlerini dile getirir. Önce ibretin mükellef olan kişiler için söz konusu olduğunu hatırlatan İbn Metteveyh, eleme muhatap olan kimsenin mükellef olmaması durumunda bunun bir mazlumin başkasının menfaati için zarara uğraması anlamını beraberinde getireceğini söyler. Hâlbuki bu zararın/elem, kötü olmaması için ona karşılık menfaat görmesi gereken kişinin bizzat yine o kimse olması gerektiğini kaydeder. Böylece bu anlayışın yanlışlığına dikkat çekmiş olur.⁹⁰

Bu konuda Eş'arî kelimci Nîsâbü'rî de eleştiri getirir. Ona göre ilgili şart (ibret), zulümden başka bir şey değildir. Zira burada ibret koşuluyla bu hadisenin cevazına hükmedilirse, zalim veya diğer bir kişinin bundan faydalanması halinde o mazlumin uğradığı zarar onaylanmış olacaktır.⁹¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî de kimi Mu'tezilî kelimcilerin ebeveyne veya diğer ergin kişilere ibret olması için çocuklara elem verilmesini caiz gördüğünü ifade ettikten sonra bu anlayışı eleştirir. Şayet bu elem, akıl-baliğ kimseler için aslah olan durumu teşkil ettiğine inanılıyorsa, burada çocukların bu işten dünyevî olarak zarar gördüklerinin unutulmaması gerektiğini belirtir. Yine o esnada akılları tam olarak bulunmadığı veya buluğa erdiklerinde onu hatırlayıp ibret almaları söz konusu olmadığı, belki de buluş öncesi vefat edecekleri için bu elem, onları bir sevap işleme yahut günahı sakındırmaya götürmemesi itibariyle uhrevî olarak da onlar adına bir fayda sağlamayacağını kaydeder. Bu noktada çocuklar için mefsedet olan bir iş, ergin kişiler için aslah bir durum oluşturmamasının Mu'tezile adına iki çelişkiye neden olacağını ileri sürer. Buna göre birincisi çocuğa, kendi namına aslah

⁸⁹ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 490.

⁹⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-Muhîr bi't-teklîf*, 3/59.

⁹¹ Nîsâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keîlâm*, 2/1042-1043.

olmadan yapılan bir şeyin (elem verilmesi) onun adına zulüm olacağı, Mu'tezile'nin bir kabulü olduğu dikkate alındığında ibret kastıyla buna cevaz verilmesi bir çelişkiye neden olur. İkinci olarak Mu'tezile, aslahta hikmetten ayrı düşünülmemesini şart koştuğu halde burada hikmetten bir kopuş vardır. Bu da bir diğer çelişkidir.⁹² Bu noktada Eş'arî kelamcı Âmidî de bir kişinin faydasına olan ibret almanın diğerinin zararına bağlı olarak gerçekleştiği, bunun da Mu'tezile katında zulüm, dolayısıyla da bizatihi kabih olduğu için ilgili eleme, ibret alınması maksadına mebni cevaz verilmesinin yanlış olduğunu belirterek bu fikrin kendileri adına bir çelişkiye sebebiyet vereceğini ifade eder.⁹³

Temel ilkelerde birleşmekle birlikte onlara bağlı olarak gündeme gelen birtakım meselelerde ihtilaflardan kurtulamayan Mu'tezile, çocukların dünyevî elemelerine karşılık oluşması gereken durum hakkında da farklı görüşler ileriye sürmüşlerdir. Bu konuda tek başına ivazı ya da ibreti yeterli görenler olduğu gibi, bu ikisinin birleşmesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. İlkinin Ebû Ali el-Cübbâî, ikincisini Abbâd b. Süleyman, üçüncüsünü ise Ebû Hâşim el-Cübbâî dile getirmiştir. Kadı Abdülcebbâr ile İbn Metteveyh de bu son görüşe katılmıştır. Eş'arî'nin bu meselede onların bir kısmına Allah'ın bu elem karşılığında bir bedel vermek zorunda olmadığı şeklinde izafe ettiği görüş ise eldeki mevcut Mu'tezilî kaynaklar tarafından kendisine pek de yer bulmamıştır. Mu'tezile'nin aslah ilkesi doğrultusunda hüküm verdiği bu konuda ilahî hikmeti de özellikle itibara aldıkları ve sorumluluğu bulunmayan çocuklara dönük elemnin mutlaka aklî bir açıklamasının olduğu düşüncesinden hareket etmişlerdir. Birbirlerinden ise sadece ilgili hikmetin hangi yolla gerçekleştiği hususunda ayrılmışlardır. Bu konuda Allah'ın yaptığı iş her ne ise onun bizzat kendisini mutlak bir hayır ve hikmet gören, hikmeti Allah'ın yaptığı iş olarak değerlendiren ve O'nun iradesini her türlü hikmet seçeneğinden üstün gören Eş'arî anlayışın söz konusu yaklaşımı eleştirmesi kaçınılmaz olmuştur. Mâtürîdîler ise burada Allah'ın hikmete bağlı olarak fiilini gerçekleştirdiğini kabul etmekle birlikte, bu hikmetin belirli bir madde üzerinden tespit edilmesine ve O'nun için zorunlu görülmesine karşı çıkmışlar ve Mu'tezilî anlayışa bu yönden eleştiriler getirmişlerdir. Nitekim bu konuda bazı Mu'tezile kelamcılarının Allah'a zorunlu görerek ortaya attıkları hikmet maddelerini Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin eleştirmesi bu hususu teyit etmektedir.

⁹² Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/1019.

⁹³ Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 1/602.

4. Çocukların Uhrevî Durumları

Kelamcılarının üzerinde hararetle tartıştıkları mevzulardan biri de çocukların uhrevî konumudur. Mezhep aidiyetinin çok ön plana çıkmadığı ve oldukça farklı görüşlerin ortaya atıldığı bu meselede konuya dair ihtilaflar özellikle müşrik çocuklarının durumu üzerine yoğunlaşır. İçlerinde Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in de (öl. 144/761) bulunduğu ilk dönemden itibaren Mu'tezile kelamcıları, azabın sadece baliğ olan kişilere yönelik olabileceği düşüncesi ile müşrik çocuklarının cennete gideceğini ileri sürerler.⁹⁴

İmam Eş'arî de bu konuda Kaderiyye adı altında Mu'tezile'nin görüşünü yansıtırken onların mümin yahut müşrik çocuklarının cennete gideceği yönünde görüş bildirdiklerini ifade eder.⁹⁵ İbn Hazm ise farklı üç görüşe yer verdikten sonra isim anmaksızın mümin yahut kâfir çocuğunun cennete gideceği görüşünün çoğunluğun fikri olduğunu belirtir ve kendisinin de buna katıldığını kaydeder.⁹⁶ Teftazânî ise (öl. 792/1390) Mu'tezile mezhebinin yaklaşımını, müşrik çocuklarının azaba uğratılmayıp cennet ehlinin hizmetkârları olacakları şeklinde aktarır.⁹⁷ Kimi kaynaklar Mu'tezile'nin çoğunluğunun, mümin yahut müşrik çocuklarının ahirette azaba uğratılmasının bir hikmet içermediği düşüncesiyle onların cennet nimetlerinden istifade edeceklerini, diğer kısmının ise Allah'ın mükellef kıldığında itaatkâr olacağını bildiği çocukları cennete, isyankâr olacağını bildiği çocukları cehenneme koyacağı görüşünü savunduklarını belirtirler.⁹⁸ Ancak burada azınlığa izafe edilen ilgili görüşün onlara aidiyetinde bir kuşku olduğunu belirtmek gerekir.

Mahmûd Subhî ise Mu'tezile'nin çocukların karşı karşıya kaldıkları acılara mukabil alacakları bedeli tespit hususunda onların akıllarının kemale erdirilip salihlerin arasına katılacakları⁹⁹ ve onlara hizmet edecekleri görüşünü benimsediklerini, burada mümin yahut kâfir çocuğu ayrımı gözetmediklerini söyler.¹⁰⁰ Zira Mu'tezile her çocuğun İslam fıtratı üzerine

⁹⁴ Neşvân el-Himyerî, *el-Hûru'l-în*, 256.

⁹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/190.

⁹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milal*, 4/60.

⁹⁷ Mesûd b. Ömer b. Abdullah Sa'düddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 5/135.

⁹⁸ Taberî, *Nihâyetü'l-merâm fi dirâyeti'l-keâm*, 219; Nisâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keâm*, 2/1050.

⁹⁹ Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî ilmi'l-keâm: Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 5. Basım, 1405/1985), 159; Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye*, 102.

¹⁰⁰ Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye*, 102.

doğduğunu, hesaba çekilecek çağa ulaşmadıklarını, bu sebeple de cennete gireceklerini belirtirler.¹⁰¹

Kaynaklar çocukların azaba uğratılmayacağı hususunda Mu'tezile'nin delillerine de yer verirler. Bu manada Mu'tezile'ye müşrik çocuğunun cennet ehline hizmetkâr olacağı görüşünü nispet eden Teftazânî, bu mealdeki hadisi¹⁰² onların delili olarak aktarır. Genel anlamda onlar, çocuklara bir azabın olmayacağını ifade ederken ise, hiçbir günahkârın bir başka günahkârın suçunu çekmeyeceği¹⁰³ ve sadece yapılanın karşılığının verileceği¹⁰⁴ ayeti dışında¹⁰⁵ insana ancak çalıştığı karşılığının olduğu¹⁰⁶ ile¹⁰⁷ peygamber gönderilmedikçe azap edilmeyeceği¹⁰⁸ ve herkesin kazandığı karşısında rehin bulunduğu¹⁰⁹ mealindeki ilahî kelamdan istidlalde bulunurlar. Bu son iki ayetin ilkinde çocuklara bir nebi gönderilmemiş; ikincisinde ise onların günah işlememiş olmalarından hareketle ilgili kanaate ulaşırlar. Hadisten ise kendilerinden sorumluluğun kaldırıldığı bildiren üç gruptan birini çocukların teşkil ettiğine¹¹⁰ dönük peygamber kelamını delil olarak getirirler. Buradan onlara yönelik bir azabın kabih olduğu manasını çıkararak, Allah'ın böyle bir iş¹¹¹ yapmayacağını ifade ettikleri gibi suç bulunmayan kişiye uygulanacak azabın zulüm olacağını özellikle vurgularlar.¹¹²

Mu'tezile, genel anlamda çocuklara azap olmayacağı görüşünün savunuculuğunu yapmakla birlikte onların içerisinde çocuğun ahiretteki konumuna dair farklı görüş belirten kelimacılar da vardır. Bunlardan biri olan Sümâme b. Eşres kâfir, zındık, hayvan ve diğer bazı gruplar dışında mümin çocuklarının da ahirette toprağa dönüştürüleceğini ifade eder.¹¹³ "İhve-i selase (üç kardeş)" meselesinde Eş'arî tarafından susmak zorunda bırakıldığı

¹⁰¹ Subhî, *Mu'tezile*, 1/159.

¹⁰² Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebû Muâz Târik b. İvazullah b. Muhammed-Ebû'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 2/302.

¹⁰³ el-Fâtır 35/18.

¹⁰⁴ Yâsîn 36/54.

¹⁰⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, 5/135.

¹⁰⁶ en-Necm 53/39.

¹⁰⁷ Neşvân el-Himyerî, *el-Hûru'l-în*, 256.

¹⁰⁸ el-İsrâ 17/15.

¹⁰⁹ el-Müddessir 74/38.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 16; Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Hudûd", 7.

¹¹¹ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 478.

¹¹² Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, 5/135.

¹¹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/84.

belirtilen Ebû Ali el-Cübbâî'nin de¹¹⁴ çocukları a'rafta gören bir anlayışın savunuculuğunu yaptığı anlaşılmaktadır. Burada Sümâme örneğinde olduğu üzere Mu'tezile mezhebine mensup kimi şahsiyetler, konuyla ilgili bağlı bulundukları anlayıştan farklı bir fikir ortaya atarken, müşrik çocuklarına karşı en ağır hükmü benimseyen Hâriciyye mezhebine mensup kimi fırkalar ise Mu'tezile mezhebinin genel görüşünü alabilmektedirler. Bu hususta Hâriciyye mezhebine bağlı Meymûniyye fırkası, Mu'tezile gibi müşrik çocuklarının cennete gideceğini savunur.¹¹⁵ Nîsâbûrî ise bu görüşü Mu'tezile dışında Hâricilerin çoğunluğu ile Mürcie ve Zeydiyye mezheplerinin ortak fikri olarak nakleder.¹¹⁶

Nitekim çocuk meselesi bağlamında değilse de genel anlamda, büyük günah, iman, va'd-vaîd ve emir bi'l-marûf ve nehiy ani'l-münker gibi konularda Hâriciyye'nin, özellikle de İbâziyye kolunun Basra Mu'tezilesi üzerinde ciddi etkileri bulunduğu savunulmaktadır.¹¹⁷ Yine Mu'tezile'nin kurucuları olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'in, ortaya koyduğu kimi görüşleri üzerinden onların Hâricilere mensup birer şahıs olarak görülmesine şaşırlmasını salık veren fikirler de bulunmaktadır.¹¹⁸ Bu manada Nîsâbûrî'nin, Mu'tezile ile Hâricilerin çoğunluğunun müşrik çocukları hakkında aynı yerde buluştuklarını söylemesi, bu ikinci mezhebin Ezârika kolu dikkate alındığında tuhaf olsa dahi, genel anlamda çok da şaşılabilecek bir ifade değildir.

İnsanların ahiretteki durumlarını belirleyen temel kıstas olarak amelleri alan ve tüm mahlûkatı bunun üzerinden değerlendiren Nazzâm ise kullandığı çarpıcı lisan ile bu mesele etrafında çocukların konumuna ışık tutarken hiçbir mümin çocuğunun diğerlerinden farklı olamayacağını, Hz. Peygamber evladının dahi diğer çocuklarla aynı mevkide bulunacağını söyler. Bunu farklı bir dil üzerinden ortaya koyan Nazzâm, amelleri olmaması itibarıyla müminlerin çocuklarının, kavuşacakları nimet ve ulaşacakları derecelerin yılan, akrep veya haşerat gibi varlıklardan daha üst bir noktada olmayacağını savunur.¹¹⁹ Burada çocukların cennete gideceği fikrini de içeren ilgili görüşünde hayvan yahut insan bütün cennet ehlini bir

¹¹⁴ Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali es-Sübkî, *es-Seyfû'l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*, thk. M. Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 28.

¹¹⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 245.

¹¹⁶ Nîsâbûrî, *el-Gunye fi'l-keîlâm*, 2/1050.

¹¹⁷ Muharrem Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki", *Bilimname: Düşünce Platformu* 20 (2011), 19.

¹¹⁸ H. S. Nyberg, "Mutezile", *MEB İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1960), 8/757.

¹¹⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 131.

tutup diğerinin önüne geçirmeyen Nazzâm, adalet ilkesinden hareket eder.¹²⁰ Ona göre itaat ve günahı olmayan varlıkların durumu eşittir. Allah, kullarına eşit bir şekilde bakar. O, salih bir kulunu diğerinin önüne geçirmediği gibi, kötü/zararlı bir kimseyi de diğerinin gerisinde bırakmaz. Bu yüzden ne mümin çocuğu ile müşrik çocuğu arasında ne de onlar ile hayvan arasında bir fark yoktur.¹²¹ Nazzâm'ın bu görüşünü eleştiren Abdülkâhir el-Bağdâdî, onun diğer bazı fikirlerinden de yararlanarak bu düşüncenin Allah'ın peygamber çocuklarına, haşerata verdiği in'amın ötesinde bir nimet vermeyeceği anlamı içerdiğini zikreder. Bununla birlikte Nazzâm'ın bu konudaki temel düsturuna işaretlerle onun ceza ve sevabı tamamen amelle irtibatlı hale getirdiğini söylemekten de geri durmaz.¹²²

Azabın, dinî değerleri istihfaf ve tahkir eden kişilere yönelik husûsî zarar olduğunu düşünen Mu'tezile, bu çerçevede çocuklara dönük azabın caiz olmayacağını savunur. Aksi bir davranışın zulüm olacağı için kabih olduğunu ve Allah'ın hem fiilin kötülüğünü bilmesi hem de onu işlemekten müstağni bulunması itibarıyla O'nun çocuğa azap etmeyeceğini belirtir.¹²³ Bu konuda Mu'tezile'nin meşhur kelamcısı Ebû Osman el-Câhız (öl. 255/869) hiçbir ayrıma yer vermeden çocukların cennete gireceği görüşünü savunur şekilde onların buraya akılları kemale ermiş bir şekilde dâhil olacağını söyler.¹²⁴ Bu meseleyle alakalı olarak çocukların ahiretteki durumu hakkında diğer bazı yaklaşımları da paylaşan Câhız, özellikle müşrik babaları üzüntüye boğmak için onların çocuklarının ateşe atılacağı şeklindeki görüşü eleştirir. Böyle bir işin babalarına keder eriştiremeyecek kişiler için düşünülebilirse de bunun Allah için tasavvur edilemeyeceğini belirtir.¹²⁵

¹²⁰ Ebû Lübâbe Hüseyin, *Mevkıfu'l-Mu'tezile*, 60.

¹²¹ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî el-Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1385/1965), 3/394. Muhammed İbrâhim Feyyûmî, *el-Mu'tezile tekvinü'l-akli'l-'Arabî: a'lâm ve efkâr* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1423/ 2002), 220.

¹²² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 131. Gerçekten de Nazzâm, sevap ve cezanın kaynağı olan ameller hususunda öylesine titizdir ki bunun üzerinden imtihanın gerçekleşmesi için kulda Allah'ın biri itaate, diğeri masiyete yönelten iki "hâtır" (iyi ve kötüye yönelten şeyin akla, kalbe gelmesi)) oluşturması gerektiğini belirtir. Bk. H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri: Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelamı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 481-487.

¹²³ Ahmed Ali Zehre, *Beyne'l-keîlâm ve'l-felsefe 'inde'l-Mu'tezile ve'l-Havâric*, (Dimaşk: Dâru Nînevâ, 2004), 99-100.

¹²⁴ Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*, 4/92. Câhız'ın çocukların doğuştan iyiliğe-kötülüğe yönelmeleri, zulüm görüp görmeyecekleri, sorumlu olup olmadıkları ile ilgili fikirleri için bk. Mustafa Köse, *Mu'tezile'de Entelektüel Düşünce -Câhız-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 158, 234, 243, 245, 248.

¹²⁵ Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*, 3/397.

Mu'tezile mezhebinin mümin yahut müşrik çocuklarının cehenneme gitmeyeceği şeklindeki genel yaklaşımının en güçlü savunucularından biri olan Kadı Abdülcebbâr, bu hususta azabın ilgili cürmü işleyen kişinin şahsına dönük bir zarar olması itibariyle müşrik çocuklarının ahirette babalarının günahlarından ötürü azap görmelerinin caiz olmadığını teyit eder. Zira aksi bir durumda, ümmetin ittifakla Allah'tan nefyettikleri zulüm sıfatının O'nun için kullanılabileceğini kaydeder.¹²⁶ Kadı Abdülcebbâr, bir diğer eserinde de babalarının konumundan dolayı çocukların azaba uğratılmasından daha büyük bir zulüm olmayacağını ifade ederek bu konuda ileri sürülecek aksi bir düşüncenin yanlışlığına keskin bir şekilde vurgu yapar.¹²⁷ Mu'tezile, babalarının konumundan dolayı, çocuklarının cehenneme gideceği görüşünü böylesine şiddetle bir şekilde eleştirmesine rağmen Ebü'l-Muîn en-Nesefî, bir eserinde bu görüşü Mu'tezile'ye nispet ederek onların müşrik çocuklarının babalarının hükmüne tabi olup ebediyyen cehennemde kalacağı fikrini savunduklarını ileri sürer.¹²⁸

Çocuklara dönük azabı nefyederken meseleyi daha çok kabih fiilin Allah'tan sadır olmaması ve O'na zulüm isnat edilememesi ekseninde ele alan Mu'tezile, bununla alakalı olarak kendilerine yapılan itirazları da cevaplandırır. Kadı Abdülcebbâr, bunlardan birinde kölesi veya mülkü üzerinde tasarrufta bulunan efendi yahut bir kralın bu işlemlerinde istediği gibi hareket edebileceğinden yola çıkarak Allah'ın da kullarına dilediği şeyi yapabileceği şeklindeki itirazı ele alır. Genel olarak zulmün kötü olduğunun bilindiğini söyleyen müellif, bunun failinin Allah ya da başka bir kişi olmasının durumu değiştirmeyeceğini kaydeder. Burada Allah ile diğer varlıkların eşdeğer tutulmasına yönelik itirazı da reddeder. Zulmün çirkinliğinin zarûrî olarak bilinmesi itibariyle burada malik olma ve olmama şeklinde ikili bir ayırım yapılamayacağını ve ikisinin de aynı konumda bulunduğunu söyler. Kaldı ki ömrünü ev ve müstemilatını yapmak için harcaıp sonrasında bunu yıkmaya kalkan kişinin bu işten engellenmesi durumunda olduğu üzere her mal sahibinin malında dilediği gibi tasarrufta bulunabileceği gibi bir düşüncenin de doğru olmadığını ilave eder.¹²⁹

¹²⁶ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 477.

¹²⁷ Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, ts.), 148.

¹²⁸ Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî en-Nesefî, *Bahrü'l-keîlâh fî akâidi ehli'l-İslâm*, thk. Veliyyüddin Muhammed Salih Ferfûr (Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfûr, 1421/2000), 177.

¹²⁹ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 478.

Kadı Abdülcebbâr, kendilerine muhalif konumda yer alan kimi gruplara kâfirlerin işledikleri günahlar nedeniyle onların çocuklarına azabın erişmesinin güzel olacağı şeklinde izafe ettiği bir görüşü de eleştirir. Israrla günahsız olan kişiye dönük azabın zulüm olacağını vurgulayan müellif, Allah'ın böyle bir işten yüce olduğunu, zatını bundan tenzih ettiğini kaydeder. Bu konuda aksi yöndeki düşünce doğru olsa, daha dünyada iken de o çocuklara babalarının günahlarından ötürü cezanın vacip olması gerekeceğini, hâlbuki böyle bir şeyin söz konusu olmadığını belirtir. Yine aynı görüş sahiplerinin, çocuğun babasından bir cüz olmasından hareketle de kendi iddialarına bir delil bulmaya çalıştıklarını kaydeden müellif, bu düşünceyi reddetmek için baba ile evlattan birinin duyduğu acı veya zevkin diğeri için aynı şekilde gerçekleştiğinin iddia edilemeyeceğini kaydeder. Böyle bir durum ahiret için mümkün olsa, onun dünya için de geçerli olacağını ve babanın hırsızlığından dolayı çocuğunun da aynı akıbete maruz bırakılması gerekeceğini, hâlbuki böyle bir işin gerçekleşmediğini söyler.¹³⁰

Babasının küfrü nedeniyle çocuğun azaba uğramasının güzel olabileceği iddiasını teyit için ileri sürülen kanıtları aktarıp onları cevaplandırmaya devam eden Kadı Abdülcebbâr, bu konuda, çocuğunun gördüğü azabın babayı evladından daha çok etkileyeceği için onun kabih olarak değerlendirilemeyeceği görüşüne de cevap verir. Bu iddianın her ne kadar doğruluk payı olsa bile, bu durumun sonuç itibarıyla günahı olmayan bir kişinin azaba uğratılmasının çirkinliği hakikatini değiştirmede kaydeden. Yine diğer cevaplarında olduğu gibi ahirette caiz görülecek böylesi bir azaba dünyada da cevaz verilip, çocuğun, babasının yaptığı zina veya hırsızlığa karşılık recmedilmesi yahut elinin kesilmesi gerekeceğini ifade eder.¹³¹

Kadı Abdülcebbâr, Allah'ın, ahirette azaba uğrattığı çocukların, ileride küfre düşeceklerini bildiği için onlara bu durumu layık gördüğü, dolayısıyla bunun özünde çirkin olmadığı tezini de reddeder. Bu durumda aynı iddianın Müslüman çocukları için de geçerli olması gerekirken, onların evlatları hakkında böyle bir görüşün gündeme getirilmediğini ifade eder. Müellif, Allah'ın, ahirette müşrik çocuklarına cehenneme girmeleri yönünde verdiği

¹³⁰ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 479-480. Bu konuda Selefiyye'nin önde gelen alimlerinden olan İbnü'l-Vezîr ise, çocukların babalarının günahları nedeniyle azaba uğratılacağı şeklindeki görüşün Mu'tezile tarafından Ehl-i Hadis'e nispet edilse de bu izafetin doğru olmadığını savunur. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtaza el-Yemânî İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412), 7/242.

¹³¹ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 480.

emre uymamaları nedeniyle, onlara cezanın vacip olacağı iddiasını da kesin şekilde reddeder. Bu emrin sadece kâfir çocuklarına verilmesinin abesliği dışında, ahiretin teklif yurdu olmadığı gerçeğine de aykırı düştüğünü ifade eder.¹³² Eş'arî kalamcısı Ebû Abdullah el-Halîmî de (öl. 403/1012), bu son görüşe kaynak olan rivayeti aktardıktan sonra onun hem sabit olmadığını hem de ahiretin teklif yurdu olmaması itibarıyla dinin esasına aykırı bulunduğunu söyler.¹³³ Babalarının günahının çocuğu da etkilediği şeklindeki görüşün Selefiyye'ye nispet edilmesine karşı çıkan İbnü'l-Vezîr, Kadı Abdülcebbâr'ın burada Allah'ın, çocukların ileride gidecekleri yolu bilmesinden ötürü onların küfre düşecek olanlarına azap eristireceği şeklinde ele alıp reddettiği fikrin ise kimi Selefiyye uleması tarafından savunulduğunu kabul eder.¹³⁴

Mu'tezile, müşrik çocuğunun ahirette azaba uğramasının güzel olabileceğini ileri süren kişilerin aklî delillerini cevapladıktan sonra onların kullandıklarını söylediği kimi naklî delillere de cevaplar verir. Bunlardan birinde onların Hz. Peygamber'in kendisine Cahiliyye dönemindeki çocukların durumunu soran Hz. Hatice'ye: "İstersen sana onların ateşteki sesini işittireyim"¹³⁵ şeklindeki bir ifadesinden bahsettiklerini söyler. Bu haberin âhâd olduğunu, kaldı ki sahih olsa dahi, buradaki "etfal (çocuklar)"den buluğa eren kişilerin kastedildiğini, zira kimi şiirlerde örneği görüldüğü üzere bu kelimenin bazen "balığ olanlar" anlamında kullanıldığını kaydeder.¹³⁶ Müellif, bir diğer eserinde de müşriklerin çocuklarına azabı caiz görenlerin bu haberi delil mahiyetinde kullandıklarını ihsas ettikten sonra, Mu'tezile'nin onu tevil ettiğini dile getirir. Benzer bir mütalaâ ile buluğa eren kişi için de "tıfl" kelimesinin kullanılabilirdiğini, bu yüzden Allah'ın insana verdiği aklı bir tarafa atıp da ilgili haberi çocukların azabına kanıt olarak zikretmenin caiz olmadığını kaydeder.¹³⁷ Bu hususta kendi fikirlerini teyit için kullandıkları ayetlerin daha zahir olup onlara sarılmak gerektiğini ilave eder.¹³⁸ İbn Hacer el-Askalânî de (öl. 852/1449), Kadı Abdülcebbâr'ın bu

¹³² Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 480-481.

¹³³ Ebû Abdullah el-Hüseyn b. el-Hasen el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, thk. Hilmi Muhammed Fûde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 1/158-159.

¹³⁴ İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım*, 7/260.

¹³⁵ Kaynaklarda daha çok Hz. Âişe üzerinden "çığlıklarını işittireyim" şeklinde nakledilen bu ifade için Bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 1/356.

¹³⁶ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 481.

¹³⁷ Kadı Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 148.

¹³⁸ Kadı Abdülcebbâr, "el-Muhtasar fî usûli'd-dîn", 1/253.

hususta aktardığı ilgili hadisin râvîleri arasında yer alan bir şahsın konumundan hareketle onun oldukça zayıf olduğunu belirtir.¹³⁹ İbnü'l-Cevzî ise, müellifin, burada ilgili görüş sahiplerinin delilleri arasında yer verdiği hadise benzer bir rivayeti aktardıktan sonra onun mürsel olduğunu, Hz. Hatice'ye tabîinden herhangi bir kişi erişmediği halde ilgili haberde böylesi bir aktarımın bulunduğunu, bunun da onun zayıflığına işaret ettiğini söyler.¹⁴⁰

Eş'arî kelimcisi Nisâbûrî de çocukların ahiretteki konumuna dair gelen haberlerin bir ilim ve katiyyet bildirmeyip birbiriyle çeliştiğini belirtir. Mümin çocuklarının cennetlik olduğuna dair kimi ayet ve hadislerden yapılan istidlallerden sonra kâfir çocuklarının durumuna dair aktarılan haberlerin farklı ihtimalleri barındırdığını, burada ehlinin sıhhatine hükmettiği hadislere başvurup onlara göre hüküm verilmesi gerektiğini kaydeder.¹⁴¹ İmam Eş'arî ise Allah'ın ahirette çocuklara yönelik azabının caiz olduğu görüşünü reddeden Mu'tezile'ye aklî yönden verdiği kimi cevapların dışında, meseleyle ilgili aktarılan haberlere değinirken Kadı Abdülcebbar'ın âhâd olduğunu bildirdiği bu hadise yer verir. Yine aynı şekilde ahirette çocuklara ateşe girmesi emredildiğinde buna teşebbüs edenin cennete, ondan geri duranın ise cehenneme sokulacağı yönünde bir haber¹⁴² olduğunu ilave ederek Mu'tezile'nin ilgili hadise yönelik argümanına karşı olduğunu gösterir.¹⁴³

Muhaleflerinin konuyla ilgili fikirlerini ve delillerini reddetmeyi sürdüren Kadı Abdülcebbar, çocukların isim ve hükümde babalarına tabi olduğu, dolayısıyla onların azaba uğratılmasının kötü olmadığı şeklinde dile getirilen anlayışı da ele alır. Önce isminden bir dine mensubiyeti anlaşılmayan bir çocuğun, babası gibi değerlendirilememesi ve zimmî kabul edilip kendisinden cizye alınamaması durumuna atıfta bulunur. Onların evlenme, miras alma ve Müslüman mezarlığına defnedilme hususunda farklı

¹³⁹ *Mevsû'atü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî el-hadîsiyye*, cem' ve i'dâd: Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyri-İyad b. Abdüllatif b. İbrâhim el-Kaysî-Mustafa b. Kaytân el-Habîb-Beşir b. Cevad el-Kaysî-İmâd b. Muhammed el-Bağdâdî (Medine: Mecelletü'l-Hikme, 1422/2002), 2/43.

¹⁴⁰ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 2/366-367.

¹⁴¹ Nisâbûrî, *el-Gunye fi'l-keîlâm*, 2/1051.

¹⁴² Benzer manadaki bir rivayet için Bk. Ebü'l-Hasen Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, *Müşnedü İbn Ca'd*, thk. Abdülmehdî b. Abdülkadir b. Abdülhâdî (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1405/1985), 793-794, hadis no: 2126.

¹⁴³ Eş'arî, *el-İbâne an usûlî'd-diyâne*, 194.

işleme tabi tutulmalarının ise sadece bu alanlarda Müslüman çocuklarından ayrılmasını temin amacına matuf olup, başka bir anlam taşımadığını söyler. Müellif burada esaret ve öldürülme hususunda babalarına tabi olan çocukların bu şekilde onlardan başka bir konuma yerleştirilmelerinin doğru olmayacağı yönündeki itiraza da cevap verir. Esaretin cezadan ziyade, bir sınanma olduğunu ve çocukların tıpkı diğer elemlerde olduğu gibi buna karşılık bir ivaz alacaklarını belirtir. Bir kalkan olarak kullanılmaları dışında onların katlinin ise zaten meşru olmadığını söyler. Bunu da Hz. Peygamber'in kâfirlerin eşleri, çocukları ve hayvanlarının öldürülmesini yasaklaması ile gerekçelendirir. Kalkan olarak kullanılmaları halinde öldürülmelerinin ise, çocuklara dönük bir ceza değil, kâfirlere karşı bir mukavemet olduğunu, yine onların bu durumlarından ötürü ahirette bir mükâfat ile taltif edileceklerini dile getirir.¹⁴⁴

Kadı Abdülcebbâr, "Her doğan çocuk, mutlaka İslam fıtratı üzere doğar. Ancak anasıyla babası onu Yahudi veya Hristiyan ya da Mecusi yaparlar"¹⁴⁵ hadisinin bu konuda kendi düşüncesinin aleyhine delil olarak kullanılmasına da karşı çıkar ve bunun kendilerinin savundukları görüşü teyit ettiğini söyler. Burada aksi görüşü ileri süren kişilerin, bazı çocukların fıtrat üzere, bazılarının ise küfür üzere doğduğu gibi bir anlayışın taraftarlığını yapma durumuna gelmişken, kalkıp kendi fikirlerini bu hadis ile uzlaştırmalarının mümkün olmadığını, ayrıca bu haberde ebeveynin, çocuklarını ilgili dinlere meylettirme çabasına girişmelerinden söz edildiğini belirtir.¹⁴⁶ Böylece haberde, çocukların o din üzere olduklarından bahsedilmediğini ima eden müellif, buradan çocukların kâfir babaları gibi azaba uğratılacakları gibi bir mana çıkarılamayacağını belirtir.

Kadı Abdülcebbâr, hüsün kubuhun oluşumuna dair yaptığı bir tespit üzerinden de çocukların azaba uğratılmalarının kötü olduğunu ifade eder. Bu hususta bir işin kötülüğüne dair biri fiilin, diğeri failin konumu olmak üzere iki yönün düşünölebileceğini, ikinci boyut noktasında da failin o işin çirkinliğini bilmesi veya bilme imkânına sahip olması gibi ikili bir durumun tasavvur edilebileceğini söyler. Ardından konuyu bu açıdan çocuklarla ilişkili hale getirerek onların yaptıkları fiilin kötülüğünü bilmedikleri gibi bilme

¹⁴⁴ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 482.

¹⁴⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh sahihu'l-Buhârî*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Cenâiz", 90; Ebû Dâvûd, "Sünne", 17.

¹⁴⁶ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 482.

*imkânına da sahip olmadıklarını, bu itibarla onların, kendisini cezanın takip edeceği bir zemme (kınama) müstahak bulunmadıklarını ifade eder.*¹⁴⁷

*Mu'tezile'nin çocuklara azabı caiz görmeyen bu görüşü de eleştirilene konu olmuştur. Bu manada öncelikle onların da kabul ettiğine işaretle, dünyada cüzzam hastalığına yakalanan çocukların bulunduğu dikkat çeken Eş'arî, konuyu ahirette çocuklara dönük azapla ilintili hale getirdikten sonra bu anlayışı tenkit etmeye başlar. Dünyada çocuğa verilen ağır bir hastalığın Allah'ın adaletini engellemediği göz önüne alınınca, bunun azap şeklinde ahirette gerçekleşmesinin de O'nun adaletini ortadan kaldırmayacağı fikrini kabul etmek gerektiğini söyler. İlkinde caiz görülenin ikincisinde caiz görülmemesinin doğru olmayacağını savunan Eş'arî, ikisinin de adalet ölçüsü içinde vuku bulacağını belirtir. Şayet burada o çocuklara dünyada erişen elemin, onların babalarının ibret almasına dönük olarak vaki olduğu üzerinden bir itiraz geliştirilirse, bu durumu ilahî adaletle aykırı görmeyen bir anlayışın; kâfirlerin kinini artırmak için onların çocuklarına yönelik bir azabı da adaletle zıt addetmemesi gerektiğini söyler.*¹⁴⁸

Aslında bu meselenin kökenine inildiğinde konuyla ilgili Mu'tezile ve Eş'arîyye'nin ihtilaf etmeleri, bu fırkaların hüsün ve kubuh mevzuunda takındıkları farklı tavırla yakından ilişkili olduğu görülecektir. Aklın, hem hüsün ve kubuhu tespit edebileceği hem de Allah'ın ilkinin yapıp ikincisini işlememesinin vacip olduğu bilgisine ulaşacağını düşünen Mu'tezile, buradan hareketle müşrik çocuklarına azabın caiz olmadığını savunurken,¹⁴⁹ Eş'ariyye ise aksi görüşü benimsemektedir. Yine burada Mu'tezile, çocukların uhrevî durumuna dair olması gerektiğini düşündükleri adaleti tespit edip bunu Allah için yapılması vacip bir iş olarak kabul etmekte, ilgili duruma uymadığını ileri sürdükleri haberlerin ya sıhhatini sorgulamakta ya da onları tevil etmektedir. Bu hususta Eş'arî anlayış ise Allah her ne yaparsa onu adaletin kendisi gördüğü için bu konuda doğal olarak daha rahat tavır almaktadır.

¹⁴⁷ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 612.

¹⁴⁸ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, 193-194.

¹⁴⁹ Muhammed İbrâhim Feyyûmî, *el- Mu'tezile tekvinü'l-'akli'l-'Arabî*, 167. Öte yandan Mu'tezile bu konu bağlamında kafir çocuğu ile mümin çocuğu arasında hiçbir fark görmedikleri, buna bağlı olarak da Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim ile diğer kâfir çocuklarını bir tuttıkları üzerinden de Eş'arî ulema tarafından tenkit edilir. Bk. Ahmed Mahmûd Subhî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye*, 102. Ancak burada iki mezhep arasındaki tüm ihtilaflara rağmen peygamber çocuklarının cennetlik olduklarına dair icmanın vuku bulduğu kaynaklarda zikredilen bir bilgi olarak yer almaktadır. Bk. Ebü'l-Kâsım Nîsâbü'rî, *el-Gunye fi'l-keîlâm*, 2/1051; Birgivi, "Ahvâlü etfâli'l-müslimîn", 105.

5. İlahî Kudretin Zulme Güç Yetirmesi Bağlamında Çocuklara Azap Edilmesi

Mu'tezile, Allah'ın zulme kudretinin bulunup bulunması konusunda fikir beyan ederken de çocuklara yönelik elem meselesine temas ederler. Bu hususta bilgi aktaran Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (öl. 471/1078) Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin Allah'ın akıllı ve ergin kişilere zulme kadir değilken, çocuklara ve hayvanlara zulmetmeye güç yetirebildiği şeklinde bir görüş ortaya attığını belirtir.¹⁵⁰ Mu'tezile'nin önemli kelimcilerinden Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât ise (öl. 300/913 [?]) ona isnat edilen bu görüşün iftira olduğunu söyler. İskâfî'nin aklın, Allah'ın zulmetmeyeceği bilgisine delalet içerdiği gibi bir fikri savunduğunu, bu durumda şayet böyle bir iş gerçekleşirse nasıl olur sorusunu cevaplandırırken ilgili delaletle sahip olan aklın cisimlerden soyutlanacağı ifadesini kullandığını belirtir.¹⁵¹

İsferâyînî, bu görüşün İskâfî'ye nispet edilmesine neden olan hadiseye ışık tutacak şekilde bir ilim meclisinde diğer Mu'tezilî ulema yanında onun kullandığı kimi ifadelere de yer verir. Meseleye daha çok Allah'ın zemmine neden olabilecek ortamın önüne geçilmesi açısından yaklaşan İskâfî, Cenâb-ı Hakk'ın zulüm işlemesi veya yalan söylemesi esnasında akıl sahiplerinin aklının yerinde olmayacağını, buna bağlı olarak da O'nun bu fiiline kınamanın gerçekleşmeyeceğini söyler. Buna karşın Cafer b. Harb onun fikrini yorumlarken bu düşüncenin Allah'ın delilere zulmetmeye kadir iken, akıllılara böyle bir fiil işlemeye kadir olmadığı anlamına geleceğini belirtir.¹⁵² Kadı Abdülcebbâr bu meselede İskâfî'nin görüşüne ışık tutarken, onun Allah'ın zulme kadir olduğu fikrini savunmakla birlikte, olası durumda O'nun zulmetmeyeceğine tek başına delalet eden aklın, bedenden soyutlanacağı düşüncesini ortaya attığını söyler.¹⁵³ Hayyât ve Kadı Abdülcebbâr'ın konuyla ilgili aktardığı malumatı ele alan çağdaş araştırmacılar da İskâfî'nin, aklın bedenden soyutlanmayacağı düşüncesinden hareketle Allah'ın zulmetmesinin mevzu bahis olmayacağı gibi bir mana kastederek bu sözleri dile getirdiğine dönük yorumlar yaparlar.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Ebü'l-Muzaffer İmadüddin İsferâyînî, *et-Tefsîr fî'd-dîn ve temyîzü'l-fırkatî'n-nâciye 'ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 79.

¹⁵¹ Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed b. Osman Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Ravendî el-mülhid*, thk. H. S. Nyberg (Beyrut: Evraku Şarkıyye, 1413/1993), 90.

¹⁵² İsferâyînî, *et-Tefsîr fî'd-dîn*, 89.

¹⁵³ Kadı Abdülcebbâr, *el-Mugnî fî ebvâbi't-tevhîd*, 6(1)/128.

¹⁵⁴ Ahmed Ali Zehre, *Beyne'l-kelam ve'l-felsefe*, 217-218; Abdüssettâr İzzüddîn er-Râvî, *Sevretü'l-akl medresetü Bağdâdî'l- i'tizâliyye* (Kahire: Dâru'l-Hulûd li't-Türâs, 1427/2006), 165.

Allah'ın zulme güç yetiremeyeceği anlayışının savunuculuğunu yapan Nazzâm ise bu düşüncesine bağlı olarak dile getirdiği bir görüşünde Cenâb-ı Hakk'ın cehennemin kapısında duran bir çocuğu içeri atamayacağı, bu işi zebanilerin gerçekleştirebileceği ya da çocukların kendilerini oraya bırakacakları şeklinde bir fikir beyan eder.¹⁵⁵

Şüphesiz bu konuda en çok tartışma mevzuu edinilen görüş ise Bısr b. el-Mutemir'in düşüncesidir. Allah'ın bir çocuğa azap etmek suretiyle ona karşı zalimane bir fiil işlemeye güç yetirebileceğini söyleyen Bısr, böyle bir şey yaptığında, o çocuğun akıl-baliğ, asi ve buna bağlı olarak azaba müstahak konumda olacağını kaydeder.¹⁵⁶ Ona bu görüşü isnat eden Eş'arî, konuya dair herhangi bir yorum getirmezken, aynı yaklaşımı ona nispet eden Bağdâdî ve Şehristânî ise bu düşüncenin içerdiği bir anlama dikkat çekerler. Bağdâdî, bu fikri, Allah'ın zulmetmeye kadir olup zulmettiğinde bu zulmüyle adil olması gibi bir mana olarak yorumlar ve bu cümlelerin ilk kısmının ikincisine zıt olduğunu söyler. Ardından mensubu bulunduğu Eş'arîyye mezhebinin görüşünü aktararak, kendilerinin ise Allah'ın çocuğa zulmetmeye kadir olduğu ve bunu yaptığında da adaletiyle muamele etmiş bulunduğu şeklindeki bir düşüncenin savunuculuğunu yaptıklarını kaydeder. Bu anlayışta bir çelişki yokken Bısr'ın ilgili görüşünde bir tezat olduğunu belirtir.¹⁵⁷ Âdil 'Avvâ, Bağdâdî'nin zikrettiği Eş'arî yaklaşımda çelişki olmamasını, onun adalet ve zulüm tayinini doğrudan Allah'a bırakmasıyla izah eder.¹⁵⁸ Şehristânî de kendi mezhebi ile bir mukayeseye girişmezse de sonuç itibarıyla bu görüşün bir tezat barındırdığını söyler.¹⁵⁹ Tehânevî de (öl. 1158/1745'ten sonra), bu konuda benzer vurgular yapar.¹⁶⁰ Bu konuda Râgıb Paşa ise (öl. 1176/1763), Bısr'ın ilgili düşüncesini ifade ederken onun Allah'ın zulme kadir olduğu ve bunu yaptığında zalim olacağı şeklinde aktarıp onun bu görüşüyle Mu'tezile içerisinde tek kaldığını belirtir.¹⁶¹ İsferyânî ise aralarında Bısr'ın de olduğu bir mecliste onun ilgili görüşüne ve ona dönük tepkilere yer verdiği bir eserinde konuyu daha açık hale getirir.

¹⁵⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 121.

¹⁵⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/252; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 142; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/78.

¹⁵⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 142.

¹⁵⁸ Âdil 'Avvâ, *el-Mu'tezile ve'l-fikru'l-hür* (Dımaşk: el-Ehâfî, ts.), 248.

¹⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/78.

¹⁶⁰ Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî Tehânevî, *Mevsû'atu Keşşâfû İstılâhâtü'l-fünûn ve'l-ülûm*, ed. Refik el-'Acem, thk. Ali Dahrûc, çev. Corc Zeynatî-Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetu Lübnan Librairie du Liban, 1996), 1/336.

¹⁶¹ Koca Râgıb Mehmed Paşa Râgıb Paşa, *Sefînetü'r-Râgıb* (Bulak: Dâru't-Tibâatî'l-Âmire, 1255), 92.

Buna göre Allah'ın hiçbir günahı bulunmayan bir çocuğa azap etmeye kadir olduğunu savunan Bîşr'e, böyle bir azap vuku bulursa hükmün ne olacağı sorulduğunda o, çocuğun bu durumda akıl-baliğ, asi ve azaba müstahak bulunacağı, böylece de Allah'ın bu azabıyla adlini sergileyeceği cevabını verir. Bunun üzerine çocuğun nasıl baliğ olduğu ve zulüm olan bir fiili işleyen failin nasıl adil olabildiği sorusuna muhatap kalan Bîşr, buna cevap veremez.¹⁶²

Hayyât ise Bîşr'in bu konuda benimsediği görüşü aktarırken daha farklı bir tasvirde bulunur. Buna göre Allah'ın çocuğa azap etmeye kadir olduğunu savunan Bîşr, ancak O'nun bu işi sadece o çocuk akıl-baliğ olduğu zaman gerçekleştireceği düşüncesini ileri sürer.¹⁶³ Bu durumda O'nun zulmetmek suretiyle adil olması söz konusu olmayıp, O, baliğ olan asiye yaptığı azap ile adil olmaktadır.¹⁶⁴ Kadı Abdülcebbâr da meseleyi Hayyât gibi aktararak Bîşr'in Allah'ın çocuğa azap etmeye kadir olduğu, azap ettiğinde ise onun akıl baliğ ve azaba müstahak kâfir konumunda bulunduğu görüşünü savunduğunu kaydeder.¹⁶⁵ Bu aşamada Allah adil olduğuna göre O'nun azap etmesi için geçerli bir sebebin bulunması gerekmekte, azaba uğrayacak olan şahsın baliğ bir kâfir olması ile bu sebep gerçekleşmekte ve ona yönelik ilahî azap normal şekilde tahakkuk etmektedir.¹⁶⁶

Allah'ın adaletli olduğu düşüncesini temel bir prensip olarak benimseyen Mu'tezile, bir kısım kelimcileri eliyle bu anlayışa halel gelmemesi adına ilahî irade ve kudreti zor durumda bırakacak, en azından sınırlandıracak bir tavır almaktan geri durmamıştır. Bunun en tipik örneğini Allah'ı, tazammun ettiği muhalliği dikkate alarak zulme kadir olmayan varlık şeklinde tasvir eden Nazzâm'da görmek mümkündür. Bu anlayışın benzerini diğer bazı Mu'tezile kelimcileri de dile getirmişlerdir. Her ne kadar bu düşüncelerini Allah'ı daha çok yüceltmek ve eksikliklerden uzak tutmak için ortaya koymuşlarsa da ilgili ifadelerin bazı yönlerden Cenâb-ı Hakk'ın şanına uygun olmayan birtakım durumlara sebebiyet verdiğini söylemek de yanlış olmasa gerektir.

Sonuç

Kendileri için kullandıkları isimle itikâdî görüşlerini oluşturmada tevhid dışında adalet ilkesine çok önem verdiklerini belirten Mu'tezile, bu

¹⁶² İsferayînî, *et-Tefsîr fi'd-dîn*, 89.

¹⁶³ Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red*, 65.

¹⁶⁴ Subhî, *Mu'tezile*, 1/268.

¹⁶⁵ Kadı Abdülcebbâr, *el-Mugnî fî ebvâbi't-tevhîd*, 6(1)/128.

¹⁶⁶ İzzüddîn er-Râvî, *Sevretü'l-akl*, 121.

ikinci prensip üzerinden pek çok meseleye dair fikir beyan etmiş ve savundukları düşüncelerin altında yatan temel gerekçenin bu düsturla yakından alakalı olduğunu belirtmişlerdir. Onların bu ilke üzerinden görüşlerini açıkladıkları konulardan biri de çocukların dinî ve dünyevî konumları olmuştur. Adalet ve zulmün oluşması hususunda ilah-kul ayrımına gitmeyen fırka, belirlediği ölçülerde bir sınırlama yapmadan onların Allah için de geçerli olduğunu savunmuş, çocuklar hakkında dile getirdiği görüşlerde de bu ölçüye bağlı kalmışlardır. Onların bu yaklaşımları aslında tamamen çocuğun menfaatine işleyen bir sistem haline dönüşmemiş, özellikle teklife muhatap olması hususunda onun buluşa ermesi beklenmeden aklının belirli bir güce ulaşması yeterli görülmüştür. Bu minvalde onlar her ne kadar çocukların uhrevî azaba duçar olamayacaklarını ifade ederek masumiyetlerine atıf yapmış olsalar da aklın gücüne olan inançlarından ötürü sorumluluk vaktini genel anlamda ergenlik öncesinde başlatmışlardır.

Mu'tezile, adalet ilkesinin ısrarlı bir şekilde savunuculuğunu yaparken, karşı karşıya kaldıkları kimi açmazlardan kurtulmak için bir kısım teoriler de geliştirmiştir. Onlar hayatın bir gerçeği olarak çocukların yaşadıkları dünyevî elem ve acıları izah edebilmek için, daha çok ivaz kavramını gündeme getirmişler, bazen de ibret mefhumunu ortaya atmışlardır. Çocukların tüm masumiyetlerine karşın bu sıkıntılara muhatap olmalarının ilahî adaletle gölge düşürmemesi adına onlara yönelik uhrevî bir bedeli zorunlu görmüşler, böylece hem hüsun ve kubuhun aklîliği anlayışlarına hem de kul için aslahın yapılmasını Allah'ın üzerine vacip gören yaklaşımlarına halel getirmemeye çalışmışlardır. Ancak doğal olarak bu görüş, onların belki de eleştiriye en açık fikirlerinden biri olan aslah anlayışı üzerinden pek çok tenkide maruz kalmış ve ilahî kudretin kapsamı göz önüne alındığında, çocuklara hiçbir dünyevî elem yaşatılmaması mümkün iken dünyada bu tarz acıların eksik olmamasının onlar tarafından açıklanamayacağına dikkat çekilmiştir. Bu konuda kimi Mu'tezile kelamcılarının çocuklara yönelik dünyevî elemi, insanlara ibret olması amacı üzerinden açıklamaları da eleştirilerden nasibini almış ve daha çok sonuç itibarıyla çocuklara dönük acıların birilerine olumlu bir katkı sağlamasının, onların haksızlığa uğradığı gerçeğini değiştirmede üzerinde durulmuştur. Bu eleştiriler yapılırken Mu'tezile'nin genel anlamda savunduğu temel düsturlara da atıflar yapılmış ve bu konuda ortaya attıkları görüşlerin, diğer kimi fikirlerine aykırı olduğuna işaret edilmiştir.

Çocuklara dönük uhrevî azap konusunda temel olarak onların cehenneme gitmeyeceği görüşünde birleşen Mu'tezile, bu hususta mümin-

müşrik çocuğu ayrımı yapan ve gidecekleri yeri imtihana göre belirleyen anlayışlara karşı çıkmıştır. Kendi düşüncelerini ispat etmek için aklî ve naklî delillere başvuran fırka, aksi yöndeki görüş sahiplerinin kullandıkları kanıtları ise kimi zaman tevil ederek kimi zaman da sıhhati konusundaki sıkıntılara dikkat çekerek kendi görüşlerinin arkasında durmuşlardır. Onlar, mutlak anlamda müşrik yahut müminin çocuğuna yönelik azabı reddederken, onun sorumluluk sahibi olmaması ve fiillerinin zemmi gerektiren bir durum ile malul bulunmamasına atıf yapmışlardır.

Allah'ın zulme kudreti bulunup bulunmaması üzerinden de çocukların durumuna dair kimi açıklamalar yapan Mu'tezile mezhebinde özellikle Bîşr b. el-Mu'temir'in ifadeleri dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili ona nispet edilen görüşü genellikle çelişkili bir düşünce olarak tavsif eden Ehl-i sünnet kaynaklarına karşılık, Hayyât ve Kadı Abdülcebbâr gibi kimi Mu'tezilî kelimacılar, ilgili fikri onun meramını vurgulayacak ve bir çelişkidenden kurtaracak şekilde aktarmışlardır.

Sonuç olarak çocukların konumunu belirleme hususunda tutundukları adalet ilkesinden hareketle görüşler ortaya koymuş olan Mu'tezile, kimi tali meselelerde ihtilaf etmekle birlikte çocukların uhrevî azaba duçar olmayacaklarını savunmuş, bir vakia olarak onların yaşadıkları acıları izah edebilmek için ivaz ve ibret gibi kavramları kullanmış, ancak bu noktada diğer kimi meselelerde savundukları fikirlere zıtlık arz eden bir durumun ortaya çıkması üzerine birtakım eleştirilerden de kendilerini kurtaramamışlardır.

Kaynakça

- Akçay, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Çocukların Dinî Konumu*. İstanbul: Işık Yayınları, 2014.
- Akoğlu, Muharrem. "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevi Etki". *Bilimname: Düşünce Platformu* 20 (2011), 7-24.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfeddin. *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-din*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye min-hum*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn Sina, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Bihârî, Muhibbullâh b. Abdişşekûr. *Müsellemü's-sübût*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyyeti'l-Misriyye, 1326.
- Birgivî, Muhammed b. Pir Ali. "Ahvâlü etfâli'l-müslimîn", *Resâilü'l-Birgivî*. thk. Ahmed Hadi el-Kassâr. 103-134. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh sahîhu'l-Buhârî*. haz. Bedreddin Çetiner. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 8 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1385/1965.
- Cevherî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. 'Ubeyd. *Müsnedü İbn Ca'd*. thk. Abdülmehdî b. Abdülkadir b. Abdülhâdî. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1405/1985.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtî'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdülmün'im Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları. 1981.
- Ebû Lübâbe, Hüseyin. *Mevkûfu'l-Mu'tezile mine's-sünneti'n-nebeviyye*. Riyad: Dâru'l-Livâ, 2. Basım, 1407/1987.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*. çev. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınevi, 4. Basım, 1986.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397/1977.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-ze'yg ve'l-bida'*. tlk. Hammûde Gurâbe. Kahire: Matbaatü Mısır, 1955.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen İbn Ebû Bîşr Ali b. İsmâil b. İshak. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafü'l-Mûsallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısıriyye, 1950.
- Fergal, Yahya Haşim Hasan. *Tecdîdü'l-menhec fi'l-'akîdeti'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 1428/2007.
- Feyyûmî, Muhammed İbrâhim. *el-Mu'tezile tekvînü'l-'akli'l-'Arabî: a'lâm ve efkâr*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1423/2002.
- Halîmî, Ebu Abdullah el-Hüseyin b. el-Hasen. *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*. thk. Hilmi Muhammed Fûde. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Hanefî, Hasan. "el-Akl ve'n-nakl", *Mevsû'atü'l-hadâreti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. 3 Cilt. 2/101-126. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1995.
- Hanefî, Hasan. *Mine'l-'akîde ile's-sevra: el-insânü'l-müte'ayyin (el-'adl)*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tenvîr, 1988.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed b. Osman. *el-İntisar ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid*. thk. H. S. Nyberg. Beyrut: Evrâku Şarkıyye, 1413/1993.
- Hıfzî, Abdüllatîf b. Abdülkadir. *Te'sîru'l-Mu'tezile fî'l-Havâric ve's-Şî'a: esbâbuh ve mezâhiruh*. Cidde: Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ, 1421/2000.
- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd. *el-Hûru'l-'în*. thk. Kemal Mustafa. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1948.
- Hökelekli, Hayati. "Çocuk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/355-359. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Muavvaz. 12 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.

- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî. *Makâlâtü's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâiyih. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 1425/2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Selâmi'l-Âlemiyye, ts.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed b. Metteveyh Bahrânî. *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf*. thk. J. J. Houben-Jan Peters. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1965-1986.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Der'ü te'âruzi'l-'akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 11 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtazâ el-Yemânî. *el-Avâsim ve'l-kavâsim fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsim*. thk. Şuayb el-Arnaut. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Murtaza el-Yemânî. *İsârü'l-hak 'ale'l-halk fi reddi'l-hilâfât 'alâ mezâhibi'l-hak min usûli't-tevhîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407.
- İmrani, Yahyâ b. Ebü'l-Hayr. *el-İntisâr fi'r-red 'ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-eş'râr*. thk. Suûd b. Abdülaziz el-Halef. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1999.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1430/2009.
- İsferayînî, Ebü'l-Muzaffer İmadüddîn. *et-Tebisîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunis: ed-Darü't-Tunusiyye, ts.
- Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. "el-Muhtasar fi usûli'd-dîn". *Resâilü'l-'adl ve't-tevhîd*. thk. Muhammed 'Imâra. 2 Cilt. 1: 197-282. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2. Basım, 1408/1998.
- Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *el-Mugnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. İbrâhim Medkûr. 20 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1382/1963.
- Kadı Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Köse, Mustafa. *Mu'tezile'de Entelektüel Düşünce -Câhız-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Mağribî, Ali Abdülfettah. *el-Fırakü'l-kelebiyyi'l-İslâmiyye: medhal ve dirâse*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1415/1995.

- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezilî Kelamında Bir Hak Ediş Olarak İvazın İlahî ve İnsanî Yönü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 101-138.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru Sâdır; İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1422/2001.
- Mevsû'atü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî el-hadîsiyye. cem' ve i'dâd: Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatif b. İbrâhim el-Kaysî-Mustafa b. Kaytân el-Habîb-Beşir b. Cevad el-Kaysî-İmâd b. Muhammed el-Bağdâdî. 6 Cilt. Medine: Mecelletü'l-Hikme, 1422/2002.
- Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed. *Tashîhu i'tikâdâtî'l-İmâmiyye*. thk. Hüseyin Dergahî. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1413.
- Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. haz. Bedreddin Çetiner. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Bahrü'l-keîlâm fî 'akâidi ehli'l-İslâm*. thk. Veliyyüddin Muhammed Salih Ferfûr. Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfûr. 1421/2000.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Kitabü't-Temhid li kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Habibullah Hasan Ahmed. Kahire: Dâru't-Tibâati'l-Muhammediyye, 1986.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Tebîrâtü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hamid İsâ. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs; el-Cezire li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1432/2011.
- Nisâbü'rî, Ebû'l-Kasım Selmân b. Nâsir b. İmrân b. Muhammed Ensârî. *el-Gunye fî'l-keîlâm*. i'dâd: Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010.
- Nyberg, H.S. "Mutezile", *MEB İslam Ansiklopedisi*. 8/756-764. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1960.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Usulü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1424/2003.
- Râgıb Paşa, Koca Râgıb Mehmed Paşa. *Sefînetü'r-Râgıb*. Bulak: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1255.
- Râvî, Abdüssettâr İzzüddîn. *Sevretü'l-'akl medresetü Bağdâdî'l-i'tizâliyye*. Kahire: Dâru'l-Hulûd li't-Türâs, 1427/2006.
- Reyhâvî, Muhammed b. Süleyman el-Halebî. *Nuhbetü'l-le'âlî li-şerhi Bed'i'l-emâlî*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi, 1412/1991.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddîn. *Kitabü'l-bidâye mine'l-kifâye fî'l-hidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Fethullah Huleyf. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1969.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye fî'l-fikri'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 2. Basım, 1983.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fî ilmi'l-kelam: Mu'tezile*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 5. Basım, 1405/1985.
- Sübkî, Tacuddîn Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali. *es-Seyfü'l-meşhûr fî şerhi 'akîdeti Ebî Mansûr*. thk. M. Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

- Şaban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*. çev. İbrâhim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ali Mühennâ-Ali Hasan Faûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvazullah b. Muhamme-Ebu'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Taberî, Ziyaeddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Hüseyin b. Hasan el-Mekkî. *Nihayetü'l-merâm fî dirâyetü'l-keîlâm*. i'tenâ: Abdülkadir Muhammed Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2017.
- Teftâzânî, Mesûd b. Ömer b. Abdullah Sa'düddin. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman 'Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî. *Mevsû'atü keşşâfü ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*. ed. Refik el-'Acem, thk. Ali Dahruc, çev. Corc Zeynati-Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan Librairie du Liban, 1996.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tunç, Cihat. "Gaylâniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 13/414-415. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri: Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. "Çocuk (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 359-360. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Özlem. *Mu'tezile Kelâmında Teklîf Anlayışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicavî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.
- Zehre, Ahmed Ali. *Beyne'l-keîlâm ve'l-felsefe 'inde'l-Mu'tezile ve'l-Havâric*. Dimaşk: Dâru Ninevâ, 2004.
- Zencânî, İshak [b. Hasan Tokadî]. *Nazmü'l-le'âlî Tokadî İshak Efendi'nin akâid manzûmesi =Manzûme-i akâid*. İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304.